

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİ

Bakı - 2007

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

3579

*Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin
sifarişi ilə nəşr olunur.*

REDAKTORLAR: Budaq BUDAQOV,
akademik;
Vəli ƏLİYEV,
tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü;
Cəfər QİYASI,
memarlıq doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü.

MƏSLƏHƏTÇİLƏR: Məşədixanım NEMƏT,
tarix elmləri doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü;
Həsən MİRZƏYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor;
Süleyman MƏMMƏDOV,
tarix elmləri doktoru, professor.

RƏYÇİLƏR: Hüseyin İSMAYILOV,
filologiya elmləri doktoru;
İsrafil MƏMMƏDOV,
tarix elmləri namizədi;
Abbas SƏFƏROV,
Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri.

*Əziz Yusif oğlu Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, "Nurlan"
nəşriyyatı, 2007, 272 səh.*

İSBN – 978-99528108-0-6

Kitabda qədim Türk-Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisindəki Azərbaycan xalqına məxsus maddi mədəniyyət nümunələri haqqında qısa məlumat və abidələrin bir və ya bir neçə görüntüdə şəkilləri verilmişdir.

Ə 0503020907 Qrifli nəşr
N-098-2007

© Ə.Ələkbərli, 2007.

*Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsəd-
yönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım
siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli fa-
cia və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ ger-
çəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycan-
lılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu
yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin
salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza
məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni da-
ğılıb viran edilmişdir.*

HEYDƏR ƏLİYEV,
*Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il.*

*Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinist
millətçiləri tərəfindən yüzillər boyu planlı surətdə həyata ke-
çirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğ-
ma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən
məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifiki "böyük Ermənistan
dövləti" yaratmaq idi. Ayrı-ayrı dövrlərdə böyük dövlətlərin
müəyyən dairələrinin təhriki ilə yeridilən bu siyasət hərbi,
ideoloji, mədəni, saxta "elmi" vasitələrlə davam etdirilmiş,
tarixi faktların və arxiv sənədlərinin saxtalaşdırılmasından,
dezinformasiyadan, dünya ictimai fikrinə ünvanlanmış bədii
və psixoloji təsir metodlarından istifadə edilmişdir.*

İLHAM ƏLİYEV,
*Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 29 dekabr 2005-ci il.*

Qədim Türk-Oğuz yurdu Qərbi Azərbaycanın
(indiki "Ermənistan Respublikası") fiziki xəritəsi

TARIXİMİZİ YAŞADAN ABİDƏLƏRİMİZ, ABİDƏLƏRDƏ YAŞAYAN TARIXİMİZ

Qərbi Azərbaycan (indiki "Ermənistan") ərazisi Bütöv Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə ən strateji, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir.

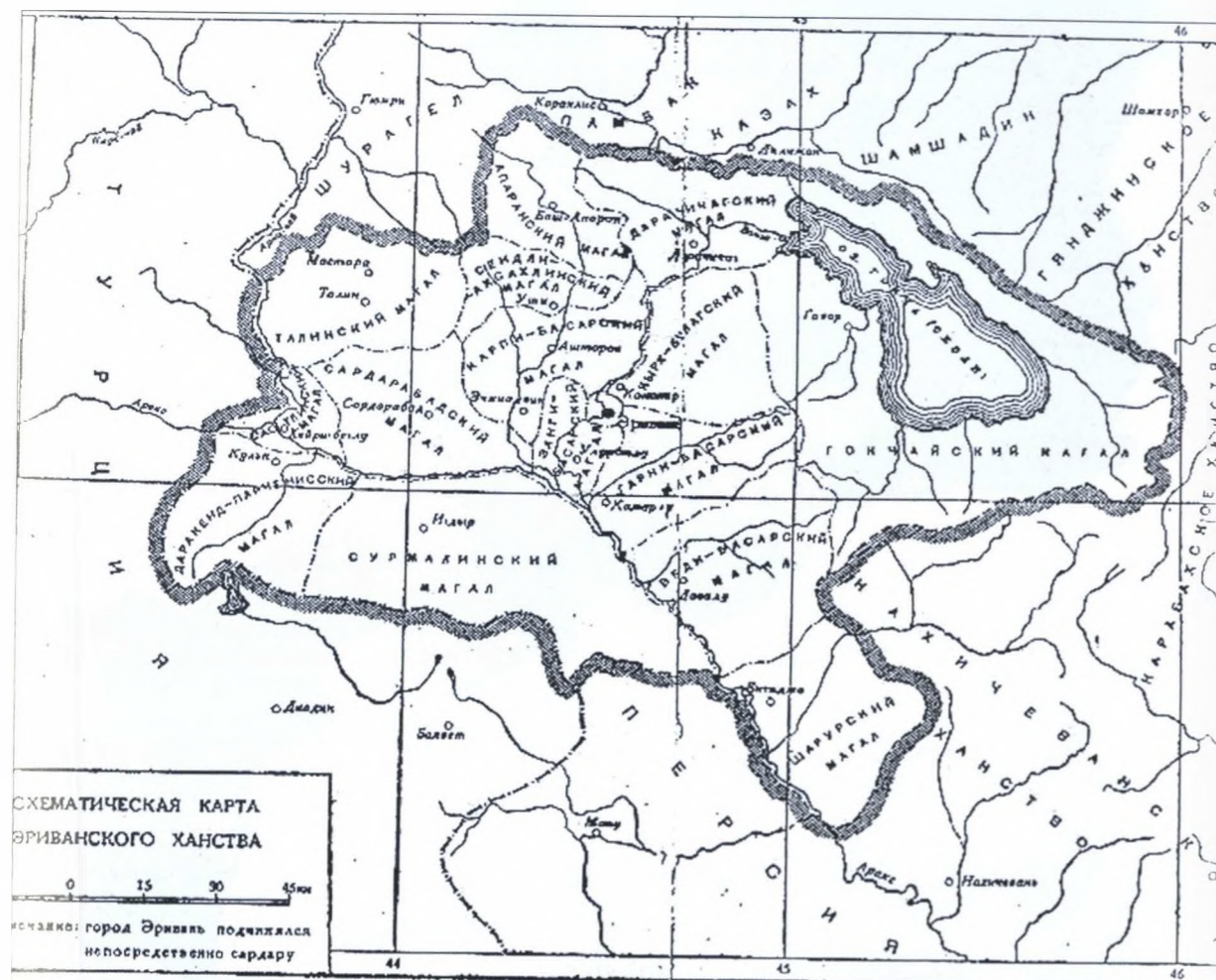
Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşən, hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edən bu diyar çağdaş dünyada "Ermənistan Respublikası" adı ilə erməni-hay dövləti kimi tanınsa da, onun ərazisi son qarışına qədər qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır.

Bunu həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri – qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir.

Çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi tarix boyu arasıkəsilmiş hərbi yürüşlər, müharibələr nəticəsində, xüsusilə zaman-zaman bu yerlərə köçürülüb gətirilən, tarixi torpaqlarımızda isti yuva tapan ermənilər tərəfindən məhv edilsə də, digər hissəsi isə erməniləşdirilərək mənimsənilsə də, daşlara yazılmış yaddaşı pozmaq və ya dəyişmək yadellilərə heç də həmişə nəsisə olmamışdır. E. ə. V-II minilliklərə aid **Soyuqbulaq** və **Qarakilsə qayaüstü təsvirləri** ilə Qobustan və Altaydakı qayaüstü təsvirlər arasındakı oxşarlıq, **Nüvədi-Qarqadaşı yazıları** ilə Orxon-Yenisey kitabələrinin dil və əlifba cəniliyi, qədim qala, saray və məbədlərin müxtəlif tarixi mənbələrdə əbədiləşən adları bu ərazilərin ən qədim dövrlərdən üzü bəri Türk-Oğuz boylarının anayurdu olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim Türk tarixi ilə bağlı bilgilərə qədim Asur və Urartu mixi yazılarında da tez-tez rast gəlirik. Öncə xatırladaq ki, e. ə. 1200-cü ilə aid Asur yazılarında adı çəkilən türksoylu **Xarxar//Qarqar** ölkəsinə həm də indiki Qərbi Azərbaycan ərazisi daxil idi. Təsədüfi deyil ki, **Xarxar//Qarqar//Gərgər//Herher** variantlarında günümüzdə qədər gəlib çıxan bu etnonimin izləri bu gün Bütöv Azərbaycan, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış yüzlərlə toponimdə yaşamaqdadır. Təkcə elə İrəvan xanlığı tərkibinə daxil olan 15 mahaldan 2-si (**Qarnibasar** və **Qarbibasar**) bu etnosun adını daşıyırdı.

Urartu mixi yazılarında Qərbi Azərbaycan ərazisinə dair məlumatlara e. ə. VIII yüzilin əvvəllərindən başlayaraq rast gəlirik. Belə ki, e. ə. 782-ci ildə Urartu çarı **I Argiştı** Araz çayını keçərək mənbələrdə "**Az ölkəsi**" adlanan indiki "Ermənistan" ərazisinə daxil olmuş, Göyçə gölünə qədərki böyük bir ərazini işğal etmiş, İrəvan şəhəri yerində Qanlıtəpə adlanan yüksəklikdə **İrpuni//Erebuni** (əslində "**Ərlər ölkəsi**" anlamında **Er-bi-uni**) və Sərdarabad mahalı ərazisində **Argiştihinili//Argiştixinili** (**Argiştı-han-eli**) qalalarını tikdirmişdir. Bütün bunlar

İrəvan xanlığının sxematik xəritəsi

barədə həmin ərazilərdən tapılmış Urartu kitabələrində aydın bəhs edilmişdir.

Lakin Urartu çarları **II Argiştinin (Ar-quz-tunun)**, onun oğlu **II Sardurun (As-ar-turun)**, onun oğlu **I Rusanın (Ar-usun)** indiki Cənubi Qafqaz ərazisinə yürüşləri və bu ərazilərin böyük bir hissəsini işğal nəticəsində şimala çəkilən bəzi Az boyları bir müddət sonra möhtəşəm yürüşlə geri qayıtmış, tarixə **Qamərlər** adı ilə düşən həmin boylar e. ə. 715-ci ildə I Rusanın qoşunlarını darmadağın edərək Cənubi Qafqazdan çıxarmışlar. Bununla belə, bir qədər sonra Qamərlərin ardınca Cənubi Qafqaza ənənə **Sak türkləri** öz Qamər soydaşlarının burada, xüsusilə Qərbi Azərbaycan ərazisində şəriksiz hökmranlığına imkan verməmiş, onları Arazın cənubuna sıxışdırmış və Cənubi Qafqaz ərazisində özlərinin dövlət qurumunu yaratmışlar. "Bibliya"da **Aşkenaz**, arman mənbələrində **Aşxanas** adları ilə qeydə alınan bu dövlətin – **Sak//Skif//İskit//İşquz//İç Oğuz** çarlığının başında **Azkan** adlı hökmdar durmuşdur.

Cənubi Qafqazda türk boylarının bir-birini bu cür əvəz etməsi ardıcılığı V yüzil arman tarixçisi Moisey Xorenlinin qələmə aldığı armanların nəsil şəcərəsi ilə də üst-üstə düşür: **Nuh-Yafəs-Qamər-Tur-Turqam-Azkan**.

Armaniya ölkə adının tarix səhnəsinə gəlişi də məhz bu dövrə – Urartu dövlətinin süqutu, onun ərazilərinə Qamər-Sak boylarının qayıdışı dövrünə təsadüf edir. Artıq Urartunun böyük bir hissəsində, xüsusilə şimal torpaqlarında heqemonluq Qamər-Sak boylarının əlində idi və bu vaxt həmin ərazilərdə Arman dövlətinin yaranmasında həmin boyların həlledici rolu olmuşdur. Lakin Armaniyanın təşkilində Qamər-Sak boyları çoxluq təşkil etsələr də, üstünlük yerli – Urartu (Bian eli) türk, xüsusilə **Ərlər//Ərər (Qarqar// Gərgər)** boylarında qalmağa idi. Ölkənin Armaniya adına gəldikdə isə, bu da **Ərlər** anlamındaki **Urartu (Ara-rat//Ərərat)** adının həmin anlamda yeni ifadə formasından başqa bir şey deyildi.

Nəhayət, Makedoniyalı İsgəndərin Şorqə yürüşü ilə bağlı e. ə. IV yüzilin 2-ci yarısında Sak padşahlığı süqut edir və bu nəhəng Türk dövlətinin şimalı ilə cənubu arasında kəskin ayrılma baş verir, şimalda və cənubda bir sıra yeni Türk dövlətləri (Atropatena, Albaniya, Sisakan, Sakasena və s.) yaranır. Bu vaxt Armaniya yunanların işğal altına keçir, e. ə. 321-ci ildə Selevkilər dövlətinin tərkibinə qatılır. Həmin tarixdən e. ə. 202-ci ilə qədər Armaniyada türksoylu **Oruzlar//Oğuzlar** (Sak boyundan) sülaləsi, e. ə. 202-ci ildən etibarən isə əslən midiyalı **Artaşlar** (Qamər boyundan) sülaləsi hakimiyyətdə olur. Oruzlar sülaləsindən sonuncu hökmdar **Artabası** Artaşlar sülaləsindən **Artaş** əvəz edir.

Selevkilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Artaş e. ə. 183-cü ildə Armaniya türk dövlətinin müstəqilliyini elan edir, e. ə. 165-ci ildə isə ölkənin hüdudlarını bütün indiki "Ermənistan" boyu genişləndirir, Alban çarının qızı ilə evlənir, Araz çayının sahilində **Artaşad** şəhərini saldırır, ölkənin paytaxtını bura köçürür. Bununla da Böyük Armaniyanın bünövrəsini qoymuş olur. Artaşın hakimiyyətini oğlu **Artabas**, Artabası isə qardaşı **II Tiqran//Dikran** əvəz edir.

Xüsusilə II Tiqran Armaniyanı daha da gücləndirir, bu işdə o, qonşu soydaş dövlətlərin gücünə arxalanır. Məsələn, Artaşad şəhəri yaxınlığında Roma qüvvələrinin darmadağın edərək II Tiqranın əsas köməyi Atropatena qoşunları olur. Roma Senatı Lukullu II Tiqranın üstünə göndərəndə isə nəinki atropatenalılar, həm də madaylar, albanlar və Arazsahili digər türk boyları Arman sərkərdəsinin

köməyinə çatırlar. Lakin e. ə. 166-cı ildə II Tiqranın Roma ordusu tərəfindən məğlub edilməsindən sonra Böyük Armaniya dağılmağa başlayır. Bu hadisə Armaniyanın öz cənub torpaqlarından şimala – Araz çayına doğru çəkilməsini daha da sürətləndirir. Onun cənub torpaqları yavaş-yavaş digər türk dövlətinin – Midiyanın tərkibinə qatılır.

Plutarxın "romalılar Midiyanı Armaniyadan ayıran Araz çayına çatdılar" qeydi təsdiq edir ki, e. ə. I-ci yüzilin sonlarında Armaniya artıq Arazın sol sahilinə – indiki Qərbi Azərbaycan ərazisinə sığınmış, Midiya isə Araz çayına qədər gəlib çıxmışdı.

Eramızın 51-ci ilində Armaniya taxtında Qamər boyundan olan Artaşlar sülaləsini yenidən Sak boyları – Parfiya Arsaklar sülaləsindən hökmdar Volgezın (Valarsakın) qardaşı, Armaniya Arsaklar sülaləsinin banisi **I Turadat** (ermənicə **Tiridat// Trdat**) əyləşir. Turadatu taxtda oğlu **Sanatürk**, onu isə oğlu **Valarsak** əvəz edir. Arsaklar sülaləsi eramızın IV yüzilinin sonlarına qədər Armaniyada hakimiyyətdə olur.

Göründüyü kimi, bura qədər nəzərdən keçirdiyimiz tarixi dövrdə – ən qədim zamanlardan eramızın IV yüzilinə qədər Qərbi Azərbaycanda müxtəlif Türk boyları yaşamış, hakimiyyət ancaq onlara məxsus olmuşdur və təbii ki, həmin ərazilərdəki bu tarixi dövrə aid bütün maddi mədəniyyət nümunələrinin Azər-Türk boylarına məxsus olduğu da etiraf edilməli, Azər-Türk babalarımızın tarixi-mənəvi haqqı özlərinə qaytarılmalıdır.

Eramızın IV yüzilinə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin – Azər-Türk boylarının dini etiqadı əsasən atəşpərəstlik və tanrıçılıq olduğundan həmin dövrdə burada ucaldılan dini məbədlərdə uyğun üslublar özünə geniş yer almışdır.

Ən qədim dövrlərdən xristianlığa qədərki mərhələ kimi ayırdığımız bu dövr Qərbi Azərbaycan abidələri sırasında Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisindəki e. ə. II minilliyə aid **Qoşundaş tikili qalıqları**, e. ə. VIII yüzildə İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Qırmızıtəpə adlı yüksəklikdə ucaldılmış **Teyşebaini**, İrəvan şəhərinin yerində Qanlıtəpə adlı yüksəklikdə salınmış **Erebuni**, Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Kolagirən kəndinin kənarındakı **Teyşeba qalaları**, Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Nüvədi kəndində aşkar edilmiş eradan əvvəlki minilliklərə aid **Qarqadaşı kitabələri**, Gərnibasar mahalında e. ə. III-II yüzillərdə inşa edilmiş **Gərnə qalası** və həmin qalada eramızın I yüzilində Arman hökmdarı I Turadat tərəfindən tikilmiş, "**Təxti-Turadat**" adı ilə tarixə düşən saray xüsusi yer tutur.

IV yüzilin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 301-ci ildə Armaniya Arsaklar sülaləsindən hökmdar **III Turadat** xristianlığı Armaniyanın rəsmi dini elan edir. Əslində, Armaniyada xristianlığın qəbulu tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Belə ki, Parfiyada hakimiyyətdə olan Arsaklar sülaləsi ilə Armaniya Arsakları qohum sülalələr olduğundan 224-cü ildə Sasanilər Parfiya Arsaklarını devirib hakimiyyətə gəldikdən sonra Armaniya Arsaklarının hökmdarı **I Xosrov** (217-238) Sasanilərin hakimiyyətini tanımaqdan imtina edir. Bununla da Armaniya türk Arsakları ilə Parfiya fars Sasaniləri arasında aramsız müharibələr başlayır. Bu müharibələrdə Armaniya Arsakları qohum və soydaş Albaniya Arsaklarının köməyinə arxalanır.

Lakin farsların hücumları ara vermir. Qatı atəşpərəst olan Sasanilər Armaniya əhalisinin atəşpərəst olmasından da məharətlə istifadə edir. Belə bir çətin məqamda xristianlıq Armaniyada Sasani işğalçılarına qarşı müqavimət faktoru kimi ortaya çıxır. Xristianlığı rəsmi dövlət dini kimi qəbul edən Armaniya hökmdarları Sasanilərə qarşı müharibəni hər iki – həm etnik (türk-fars), həm də dini (atəşpərəst-xristian) müstəvi üzərində aparmaq, bu müharibəni ümumxalq müharibəsinə çevirmək imkanı qazanırlar. Bundan sonra Armaniyanın Sasanilərə müqaviməti daha çox güclənir.

Ölkədə xristianlığın yayılmasına daha öncəki məbədlərin dağıdılması ilə başlayan **Maarifçi Qriqori** ilk addım olaraq Armaniyanın ön böyük və nüfuzlu ibadət-gahı olan ölkə paytaxtı Vağarşabaddakı məşhur atəşpərəstlik məbədini daş hasara aldırır (guya bu yerdə onun gözüne Allah görsənmişdir) və az sonra (303-cü ildə) Qərbi Azərbaycan ərazisində ilk xristian məbədini ucaldırır. Dünya ermənilərinin bugünkü dini mərkəzi olan Üçkilso (Eçmiədzin) kilsəsinin əsası belə qoyulur.

Bundan sonra ölkədəki digər atəşpərəstlik məbədlərinin sürətlə, ucdantutma və vəhşicəsinə dağıdılmasına, yerində xristian məbədlərinin tikilməsinə və ya əvvəlki məbədlərin xristianlaşdırılmasına başlanılır.

Xristianlığın Armaniya ərazisində sürətlə yayılması, qısa vaxtda geniş vüsət tapması və burada heyrətamiz dərəcədə çoxlu sayda dini məbədlərin ucaldılması bəzən tədqiqatçılarda təəccüb doğursa da, əslində burada təəccüblü heç nə yoxdur. Məsələ ondadır ki, bir tərəfdən Sasanilərin Armaniyaya qarşı yeritdiyi düşmənçilik siyasəti nəticəsində Armaniyada atəşpərəstliyin dayaqları sarsılmış, digər tərəfdən Armaniya əhalisinin müxtəlif türk boylarından ibarət olduğunu nəzərə alan Maarifçi Qriqori bu boyların xüsusilə tanrıçılıqdan irəli gələn əski inam və inanclarını böyük ustalıqla xristianlığa uyğunlaşdırır, başqa sözlə, mövcud məzmunu (tanrıçılıq) yeni formada (xristianlıq) xalqa təqdim edirdi. Özü də türksoylu olduğundan Maarifçi Qriqori bu işi böyük həvəs və ilhamla, içindən gələn daxili bir inamla həyata keçirir, yeni dində öz əski etiqadını görən xalq isə onu məmnuniyyətlə qəbul edirdi.

Bütün bu cəhətlərinə görə az sonra Albaniya hökmdarı Urnayr xristianlığı Albaniyanın da rəsmi dövlət dini elan edir. Bu, Cənubi Qafqazdakı iki soydaş və müttəfiq dövləti – Armaniya ilə Albaniyanı daha da yaxınlaşdırmaq, Sasani işğalçılarına qarşı birgə mübarizə aparmaq yolunda irəliyə doğru atılmış mühüm addım olur.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan ərazisində xristianlığın dövlət dini kimi mövcud olduğu IV-VII yüzillərdə ölkədə çoxlu xristian məbədləri – vəng və kilsələr ucaldılmışdır. Xristianlıq Bizansdan əxz edildiyindən həmin dövr xristian məbədlərinin tikintisində də Bizans üslubu xüsusi rol oynayırdı. Bununla belə qriqorianlıq türk-tanrıçılıq etiqadı üzərində qurulduğundan qriqorian-alban məbədlərində də türklərin əski etiqadlarının simvol, damğa və işarələri öz geniş əksini tapmışdır.

Karbibasar mahalında **Üçkilso**, Gornibasar mahalında **Dvin**, Göyçə mahalında **Sivəng**, Zəngəzur mahalında **Tatev**, Talın mahalında **Uzunlar**, Vedibasar mahalında **Aselişad//Xorvirab**, Qırxbulaq mahalında **Avan**, **Putqni**, Əştərək rayonunda **Pirəgən**, **Qırmızıvəng**, **Qarqavəng** və onlarla başqa məbədlər bu dövrün əvəzsiz xristian-türk abidələridir. Lakin təəssüf ki, bu abidələr də

mütəxəssislərimiz tərəfindən, demək olar ki, araşdırılmamışdır.

Armaniyanın ərəblər tərəfindən işğalı ölkənin tək-cə sosial-siyasi yox, həm də mənəvi həyatında köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Ölkəni kütləvi şəkildə islamlaşdırmaq və ərəbləşdirmək siyasəti yeridən ərəblər Armaniya və Albaniya əhalisinin bir hissəsinin (xüsusilə VII yüzilin əvvəllərində ölkə boyu yayılmış **Xəzərlərin**) qeyri-xristian olmasını əsas götürərək onları dinsiz elan edib, bəzən xristian arman türklərini də onlara qatıb, ölkənin türk əhalisini ucdantutma zorla müsəlmanlaşdırmağa başlayırlar. "Qılınc müsəlmanı" ifadəsi də o vaxtlar yaranır.

Tezliklə ərəblər dini toxunulmazlıq verdikləri xristian armanları öz tərəflərinə çəkməklə ölkə əhalisinin Türk birliyini parçalamaya müvəffəq olurlar. İslamı qəbul etmiş arman türkləri artıq müsəlman adlanır, **arman** (ərəb tələffüzündə **ərmən**) adı isə ancaq xristian armanlara şamil edilir. Ölkədə islam möhkəmləndikcə, kütləviləşdikcə xristian armanların da sayı azalmağa, dini icma, kilsə icması səviyyəsi ilə məhdudlaşmağa başlayır. Bölgəyə yeni Türk – Səlcuq boylarının axını Armaniyada xristianlığa növbəti zərbəni vurur. Təsədüfi deyil ki, 301-ci ildə Maarifçi Qriqori tərəfindən əsası qoyulan və 452-ci ilə qədər Üçkilso, 452-ci ildən Dvin şəhərində fəaliyyət göstərən arman xristian kafedrası artıq X yüzildə burada öz dayaqlarını itirdiyindən Ani şəhərinə köçürülür, 1113-cü ilə qədər Anidə, 1113-cü ildən 1294-cü ilə qədər Fərhad çayı sahilində, 1294-cü ildən 1441-ci ilə qədər Kiçik Asiyada – Sis şəhərində fəaliyyətini davam etdirir.

X yüzildən sonra ayrı-ayrı kilsələrdə kiçik icma şəklinə qalan arman-türk din xadimləri artıq cəmiyyətdən təcrid olunaraq özlərini bütövlükdə kilsə xidmətinə həsr edirlər. Bu, onları ayrıca bir sosial zümrəyə çevirir. Yalnız Arsak (Qarabağ) və Siyunik (Dərələyəz və Zəngəzur) türkləri öz xristianlıqlarını daha bir neçə yüz il qoruyub saxlamaqda davam edirlər.

1431-ci ildə Qriqor Makulu adlı bir nəfər İran ermənisi Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəmdən 525 dinara Vağarşabad kəndinin bir hissəsini və bir neçə ətraf kəndlərin ərazilərini satın alır. 1441-ci ildə dini kafedra Sisdən Vağarşabada köçürülür. X yüzilə qədər arman-türk xristian kilsəsi kimi mövcud olan kafedra artıq 1441-ci ildə hay-erməni xristian kilsəsi kimi geri qayıdır. 1443-cü ildə həmin Qriqor Makulu Səid bəydən 8040 dinara Vağarşabad (Üçkilso) kəndinin qalan torpaqlarını da satın alır və özü də həmin il dünya haylarının katolikosu seçilərək 1461-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışır. Həmin vaxtdan Üçkilso (Eçmiədzin) katolikoslarının monastır ətrafındakı türk torpaqlarını, kəndlərini pulla alıb monastırın tərkibinə qatması bir ənənəyə çevrilir.

Beləliklə, 1431-ci ilə qədər Cənubi Qafqazda heç bir ciddi dayağı olmayan, bu ərazilərə Yaxın Şərqdən ancaq tacir və mövsümi işçilər kimi gəlib-gedən hay-ermənilər həmin il bu torpaqda möhkəmlənmək üçün ilk addımlarını atırlar. Bu, armanların – Armaniya ərazisində yaşayan xristian türklərin islamlaşmasının, demək olar ki, başa çatdığı, xristian məbədlərinin əksəriyyətinin sahibsiz qalıb dağıldığı, bəzi kilsələrdə isə tək-tək arman keşişlərinin türki-dünyalığa qapıldığı bir dövrə təsadüf edir. Yerli türk əhali arasında xristianlığın nisbətən daha uzun müddət yaşadığı Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur diyarlarında da xristianlıq tənəzzül etməkdə idi. Belə bir həlledici tarixi dövrdə xristian kafedrasının Cənubi Qafqaza köçürülməsi bir tərəfdən bu regionda xristianlığın tamam məhv olmasının qarşısını aldısı, digər

tərəfdən minillik tarixə malik türk-xristian mədəniyyətinin yadelli haylar tərəfindən mənimlənməsinin bünövrəsini qoydu. Hələ də xristianlığını qoruyub saxlamış çox az sayda arman//ərmən və alban türklərinin (əsasən din xadimlərinin) erməniləşməsi – haylaşması da bu dövrə təsadüf edir. İlk vaxtlar hay-erməni keşişlərinin Cənubi Qafqaza tək-tək axışib gəlməsinə loyaf münasibət göstərən yerli xan və bəylər arasında bu təhlükəni hamıdan öncə hiss edən və həyəcan təbili çalanlardan biri, bəlkə də birincisi Rəvanqulu xan olmuşdur. Şah İsmayıl tərəfindən İrəvan qalabəyi və Çuxur-Sakat bəylərbəyi təyin olunan Rəvanqulu xan 1519-cu ildə Şah İsmayıla yazdığı məktubunda: “Son illər, müşahidələrimə görə, əhalinin bir qismi, yəni Beynənnəhreyndən (**İkiçayarasından** – Ə.Ə.) Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa, bizim torpaqlara gələn ermənilər, sazişdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bəna və dülgərliklə güzəran sürüb fərağat oturmaq-dansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerləyişmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Üçkilə kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və tərxiatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, bələliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudiyyəti təsəvvürünü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsillərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər. İndi zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orada üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qız-gəlinləri türk dəliqanlı cavanlarına sırımğağa can atır, könüllər ovsundurur, oğuzlara ərə getməyə, başqa sözlə, mülkümüzə, malımıza şərik çıxmağa çalışırlar“, – deyərək xəbərdarlıq edirdi. “Qarışq nikahların vüsəti məni qorxudur, şahim!“ – deyən Rəvanqulu xan “cəmi on beş min gəlməni“ mövsümi işçilər kimi qisim-qisim vətənin dışarına çıxarmaq üçün şahdan səlahiyyət istəyirdi.

Göründüyü kimi, məktubda bölgəyə gəlmiş 15 min yadellidən – hay-ermənidən və onların İrəvan Çuxurundakı türk torpaqlarında murdar əməllərindən bəhs olunur. Lakin XIX yüzildə Qərbi Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1829-1832-ci illərdə orada aparılan ilk siyahıyaalma Şah İsmayıl dövründə ermənilərin torpaqlarımızdakı murdar əməllərinin qarşısının qismən alındığını söyləməyə əsas verir. Belə ki, 1829-1832-ci illər siyahıyaalmasını aparan rus məmuru İ.Şopen erməniləri “yerli“ (rus işğalına qədər) və “gəlmə“ (rus işğalından sonra) deyərək iki qrupa ayırır, “yerli“ ermənilərin Asuriyadan köçürülüb gətirilmə olduqlarını yazır və həmin “yerli“ ermənilərin dəqiq statistikasını verir: İrəvan əyalətində 3.498 ailədə 20.073 nəfər, Naxçıvan əyalətində 530 ailədə 2.690 nəfər, Ordubad dairəsində 400 ailədə 2.388 nəfər. Cəmi 4.428 ailədə 25.151 nəfər.

Beləliklə, bölgənin ümumi əhalisinin (həmin statistikada əhalinin ümumi sayı 31.201 ailədə 164.450 nəfərdir) cüzi bir hissəsini, həm də gündəlik qara işlərdə çalışan, qismən də ticarətlə məşğul olan hissəsini təşkil edən ermənilərin həmin tarixə qədərki dövrdə Qərbi Azərbaycan ərazisində hər hansı etnik mövqeyindən danışmaq qətiyyəən mümkün deyil.

Buna görə də XV-XVI yüzillərə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində möv-

rud olan maddi mədəniyyət nümunələrinin bu gün dünya ictimaiyyətinə erməni-hay abidələri kimi təqdim olunmasının heç bir elmi əsası yoxdur, hətta adi məntiqdən belə kənarıdır.

İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ruslar tərəfindən işğalından və 1828-ci il Türkmənçay bağlaşmasından sonra isə vəziyyət kökündən dəyişir. Bu ərazilərdə İran və Türkiyəyə qarşı erməni-xristian bufer dövləti yaratmaq məqsədilə Rusiya bu torpaqlara 1828-1829-cu illərdə İrandan, 1830-cu ildə Türkiyədən çoxlu erməni köçürüb gətirir. Həmin köçürmələr sonrakı onilliklərdə daha intensiv şəkildə alır. Ermənilərin bölgəyə gətirilməsi ilə bərabər yerli türk-azərbaycanlı əhali də sıxışdırılıb çıxarılır, çox vaxt da bu, dövlət səviyyəsində həyata keçirilir.

Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsini onilliklər üzrə qruplaşdıran N.Şavarov 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cənubi Qafqazda rus işinə yeni təhlükə“ əsərində öz hesablamalarına belə yekun vurur: “XX yüzilin başlanğıcında Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin bir milyondan artığı bu rayonun yerli əhalisi deyildir, onlar buraya bizim (rusların – Ə.Ə.) tərəfimizdən köçürülmüşlər.“

Ermənilərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisindəki tarixi türk-xristian abidələrinə sahib çıxması da məhz XIX yüzildə geniş vüsət alır. Bununla kifayətlənməyən ermənilər özlərininkiləşdirə bilmədikləri türk abidələrini yerlə-yeksan edir, izini itirməyə çalışırlar. Buna görə də bütün orta yüzillər tarixi mənbələrinə “**məscid və minarələr şəhəri**“ kimi qeydə alınan **İrəvan şəhərində** bu gün yalnız bir məscid qalmaqdadır ki, onu da ermənilər dünya ictimaiyyətinə fars məscidi kimi təqdim edirlər. Neçə-neçə rus generalının başını aşağı endirən, rusların 25 illik fasiləsiz hücumlarına mətanətlə sinə gərən məşhur **İrəvan qalasının** bu gün izi-tozu yoxdur. Bütün Avropa səyyahlarını heyrət içində qoyan möhtəşəm **Sərdar Sarayı**, onun **Güzgülü salonu** artıq bir nağıldır.

1832-ci ildə İ.Şopen İrəvan şəhərində 12 məscid qeydə almışdı: 1) Qala məscidi, 2) Şah Abbas məscidi, 3) Zal xan məscidi, 4) Novruzəli bəy məscidi, 5) Sərtib xan məscidi, 6) Hüseynəli xan məscidi, 7) Hacı İmamverdi məscidi, 8) Hacı Cəfər məscidi və daha dörd məscidin xarabalıqları. İndi nə o məscidlər var, nə də İrəvan adlı o qədim Türk şəhərində, Qərbi Azərbaycan adlı o qədim Türk diyarında bir nəfər yerli – Türk əhali. 1905, 1918-1920, 1948-1953, 1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları bu bölgəni bütünlüklə yadelli ermənilərin işğalı altına salmışdır.

Lakin heç bir işğal – işğal altında olan ərazilərin tarixi-etnik mənsubiyyətini, o ərazilərdə minillər boyu yaşamış etnosun izlərini tamamilə silib ata bilməz. Bu kitabda toplanmış maddi mədəniyyət nümunələri də Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikası) ərazilərinin qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olduğunu qəti şəkildə sübut edir. Onu da təəssüflə qeyd edirik ki, biz bu kitabda Qərbi Azərbaycandakı tarixi abidələrimizin ancaq bir qismini oxuculara təqdim edə bildik.

Həmin ərazilər işğal altında olduğundan oradakı Azərbaycan-türk abidələrinin bir çoxunun şəkillərini əldə etmək mümkün olmadı və onlar bu kitabda öz əksini tapmadı. Kitabın gələcək nəşrlərində bu boşluğu mütləq doldurmağa çalışacağıq. Sağlıq olsun.

QARAKİLSƏ QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonu ərazisində qayaüstü təsvirlər.

Bu təsvirlər iki qrupa ayrılır. Birincisi e. ə. V-IV minilliklərə, ikincisi e. ə. III-II minilliklərə aiddir. Həmin təsvirlərdə bölgənin o vaxtkı heyvanat aləmi (maral, tur, at, pələng, it, canavar, ayı və s.), ibtidai insanın ov alətləri və s. öz əksini tapmışdır.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Qarakilsə ərazisi də qədimdən Türk-Oğuz qəbilələrinin anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT: Сисуан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.111-112; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.77-82.

Qarakilsə rayonunda qədim türklərə məxsus qayaüstü təsvirlər
(e. ə. V-II minilliklər).

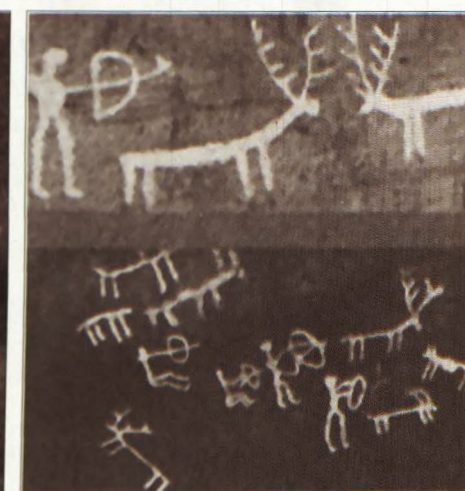
SOYUQBULAQ QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ

Loru mahalının Vorontsovka (03.03.1935-ci ildən – Kalinino) rayonunun Soyuqbulaq (19.04.1991-ci ildən – Paqaxbyur) kəndi yaxınlığında, Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrində e. ə. minilliklərə aid qayaüstü təsvirlər.

Dağlıq Altayın Xatın çayı sahillərində aşkar edilmiş qayaüstü təsvirlərlə heyrətamiz dərəcədə yaxınlıq, hətta bəzən eyniyyət təşkil edən Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri Qərbi Azərbaycan ərazisinin ən qədim zamanlardan məskunlaşdığını və həmin vaxtlardan üzü bəri Türk-Oğuz qəbilələrinin anayurdu olduğunu təsdiq edir.

Soyuqbulaq kəndində və ətraf kəndlərdə 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kəndlərə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçürülmüşlər.

ƏDƏBİYYAT: Əhməd Oğuz. *Soyuqbulaq "Qobustanı", "Odlar yurdu" qəz., iyul 1988-ci il;* Əhməd Oğuz. *Qədim Oğuz yurdu, "Vətən səsi" qəz., 5 sentyabr, 1990-cı il;* Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.73-76;* M.Bəkirlı. *Kəndim – "kədərım", B., 2003.*

Soyuqbulaq kəndində qədim türk qayaüstü təsvirlər (e. ə. minilliklərə aid).

QOŞUNDAŞ ABİDƏLƏRİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) qəsəbəsindən 3 km aralıda e. ə. II minilliyə aid meqalit (iri daşlardan ibarət) tikili qalıqları.

Şaquli vəziyyətdə cərgə ilə düzülmüş, elə buradan da **Qoşundaş** adını almış bu daşlar neolit dövrünün yadigarıdır. Daş düzümünün mərkəzində, çox güman ki, sərdabə, ətrafında isə açıq havada məbədin divarları yerləşmişdir.

Qoşundaş abidələrinin yerləşdiyi ərazilər tarix boyu Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində, bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlamışdır.

Abidənin **Qoşundaş** adını isə ermənilər sətri tərcümə edərək **Zorakarər** qoymuşlar.

ƏDƏBİYYAT: Архитектурные памятники Армении. М., 1974, стр.5; Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.112-113; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.77-82.

Qədim türk yurdu Qarakilsədə Qoşundaş daşlarının uzaqdan görünüşü (e. ə. II minillik).

Qoşundaş daşlarının yaxından görünüşü.

TEYŞEBAINİ QALASI

E. ə. VIII yüzilin ortasında Urartu çarları tərəfindən Zəngi çayının kənarında, İrəvan şəhəri yaxınlığındakı **Qırmızıtəpə** təpəsində mühəribə allahı Teyşebanın şərəfinə salınmış qədim türk şəhər-qalası.

Urartu canişininin iqamətgahı yerləşən bu böyük şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatələnmiş **Narınqala** adlı iç qaladan və iç qalanın cənubunda və qərbində yerləşən şəhər hissəsindən ibarət olmuşdur. Narınqalanın çox hissəsini 150 otaqdan ibarət saray kompleksi təşkil etmişdir.

Qala divarlarının ümumi uzunluğu 700 m olmuş, qalanın sahəsi təxminən 30-40 ha, qala içindəki saray isə 1,5 ha ərazini əhatə etmişdir.

Teyşebaini şəhəri və Narınqala təxminən 585-ci ildə Qamər və Sak türkləri arasındakı toqquşmalar zamanı dağıdılmışdır.

E. ə. VIII-VI yüzillərdə İrəvan çuxurunda Qarqar, Qamər, Sak, Gögər və s. türk tayfaları yaşamış, İrəvan şəhəri 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilənədək qədim türk şəhəri, İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT: Б.Б.Пиотровский. Урарту. (Древнейшее государство Закавказья), Л., 1939, стр 33-34; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.33; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.11-12; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.1; ASE, IX с., В., 1986, сәһ.188; Ү.Үсифов. Qədim Şərq tarixi, В., 1993, сәһ.275-276.

Qırmızıtəpə yüksəkliyində qədim türk qalası Teyşebaininin uzaqdan görünüşü (e. ə. VIII yüzil).

Teyşebaini qala divarlarının qalıqları.

EREBUNI QALASI

E. ə. 782-ci ildə Urartu çarı I Argişti tərəfindən indiki İrəvan şəhəri ərazisində, şəhərin cənub-şərq tərəfindəki Qanlıtəpə adlanan yüksəklikdə salınmış türk qala-şəhəri. E. ə. IV yüzilə qədər mövcud olmuşdur.

Buradan tapılan 13 sətirdən ibarət mixi yazı lövhəsində qalanın Menunun oğlu, Biyan (Urartu) ölkəsinin və Tuşbi şəhərinin hakimi Argişti tərəfindən salındığı, Erebuni adlandırıldığı yazılmışdır. Qanlıtəpənin zirvəsindəki meydan 2 ha olsa da, qala təxminən 50 ha ərazini əhatə etmişdir.

Mənbələrdə İrpuni kimi də qeydə alınan qalanın əsl adı türkcə **Erbuni** olmaqla “Er-bi” (Ərlər boyu) və -uni (urartu dilində “ölkə”) komponentlərindən ibarətdir və “Ərlər boyunun ölkəsi” anlamını verir. Erebuni qala adının İrəvan şəhərinin ilkin adı olduğu ehtimal olunur.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.12-14; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.1; Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi, B., 1993, səh.276; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.49.

Qədim türk qalası olan Erebuni xarabalıqlarının bir görünüşü (e. ə. VIII yüzil).

Erebuni qala divarlarının xarabalıqları.

Erebuni qalasının salınmasına dair daş kitabə (e. ə. VIII yüzil).

KOLAGİRƏN//TEYŞƏBA QALASI

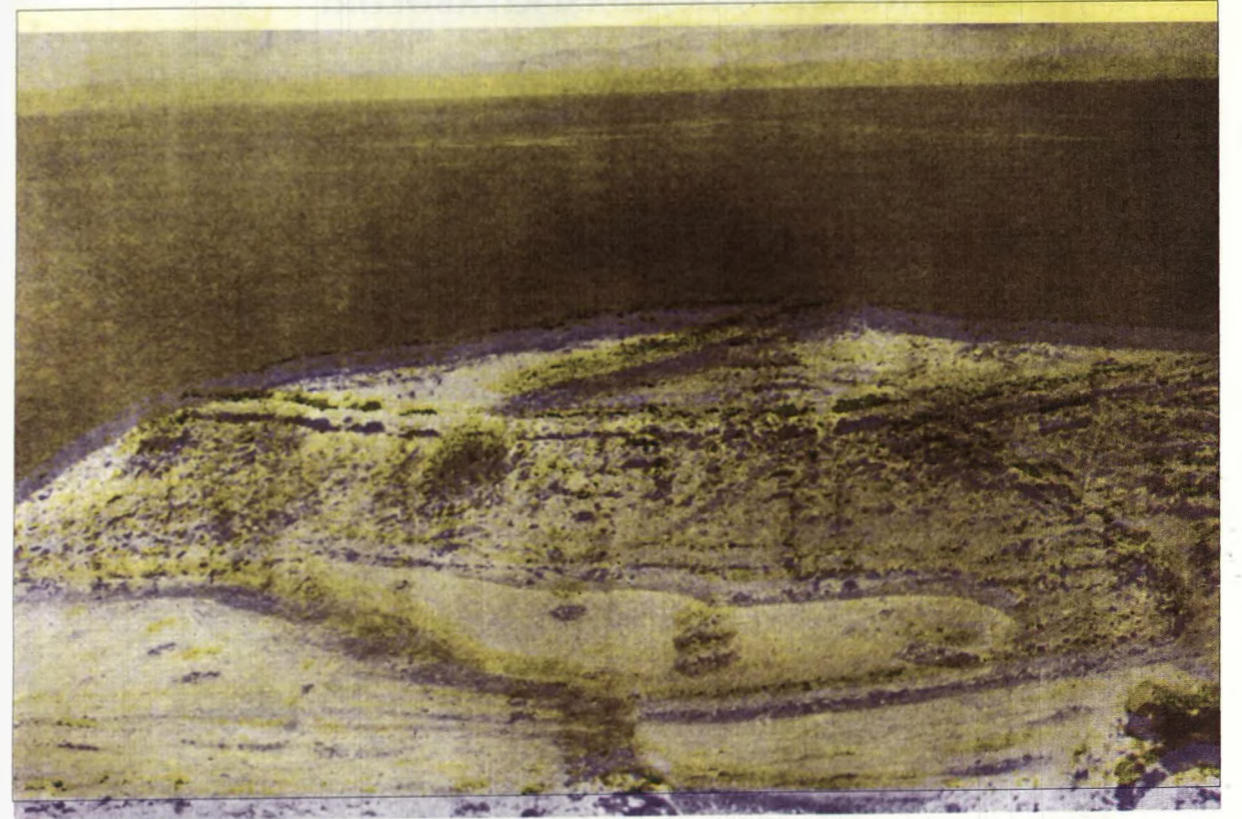
Göyçə mahalının Qaranlıq (09.09.1930-cu ildən – Martuni) rayonunun Kolagirən (03.01.1935-ci ildən – Tsovinar) kəndi kənarında e. ə. VIII yüzilin 2-ci yarısına aid qədim türk qalası.

Göyçə gölünün sahilində təpə üstündə yerləşən bu qala həmin bölgədə Urartu çarı Sardur oğlu Rusanın tikdirdiyi iki qədim qaladan (digəri Göyçə mahalının Kəvər rayonu ərazisindədir) biridir. Qalanın xarabalıqları yerində qaya üzərində mixi yazılar aşkar edilmişdir. Həmin yazılarda Rusa tərəfindən bir ildə bu bölgənin 23 kiçik əyalət hakiminin əsir alınmasından və burada Teyşeba allahının şərəfinə cəniadlı qala tikilməsindən bəhs olunmuşdur.

İri qaya daşlarından hörülmüş divar və künc qüllələrin qalıqları qalmaqdadır. Qala-şəhərin xarabalıqlarından çoxlu gil qablar, daş, sümük, metal bəzək əşyaları tapılmışdır.

Kolagirən kəndində tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (23 təsərrüfatda 151 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.595-598; Б.Б.Пиотровский. Урарту. (Древнейшее государство Закавказья), Л., 1939, стр. 22,47; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.44-47.

Qədim türk qalası olan Kolagirən qalasının uzaqdan görünüşü (e. ə. VIII yüzil).

NÜVƏDİ-QARQADAŞI KİTABƏLƏRİ

Zəngəzur mahalının Məgri rayonunun Nüvədi kəndinin Qarqadaşı dağında daş kitabələr. Qafqazın ən qədim sakinləri olan **Qarqar (Azər)** türklərinə aid bu kitabələr e. ə. I minilliyin yadigarıdır.

1985-ci ildə Nüvədi kənd sakini, müəllim-şair-tədqiqatçı Həmzə Vəli tərəfindən aşkar edilmiş bu kitabələr bir neçə daşdan ibarətdir. Onların ən böyüyünün uzunluğu 1 m, eni 70 sm, ən kiçiyinin uzunluğu 40 sm, eni 32 sm-dir. Möhkəm bazalt daşlar üzərində göytürk hərfləri ilə qazılmış yazıların eni 2-3 mm, dərinliyi 3-4 mm-dir.

Kitabələrdəki yazılar Orxon-Yenisey yazıları ilə eynidir, lakin quruluşuna görə Orxon-Yeniseydən qat-qat qədimdir. Daha doğrusu, onun əcdadıdır. Nüvədi kitabələrində yazılar birləşdiyi halda, Orxon-Yeniseydə yazılar heç vaxt bir-biri ilə birləşmir.

1991-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Həmin il avqustun 8-də kənd ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.623-626; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.44-47; Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri, B., 1998.

Məgri rayonunda Nüvədi-Qarqadaşı türk kitabələri (e. ə. I minillik).

Tədqiqatçı Həmzə Vəlinin oxuduğu kitabə.

1-ci cərgə: yazının şəkli: **𐰇𐰏 𐰇𐰏𐰇𐰏𐰇𐰏 𐰇𐰏𐰇𐰏 𐰇𐰏**

transkripsiyası: On üç ok erinc ay es, ay erinc es Ər Odsan ökün.

tərcüməsi: On üç okdur de dost? Dedi, elədir, dostum Ər Odsan peşman oldu.

2-ci cərgə: yazının şəkli: **𐰇𐰏𐰇𐰏 𐰇𐰏𐰇𐰏 𐰇𐰏**

transkripsiyası: En Ər Az. Eküç bək erinc Ər Az el.

GƏRNI QALASI

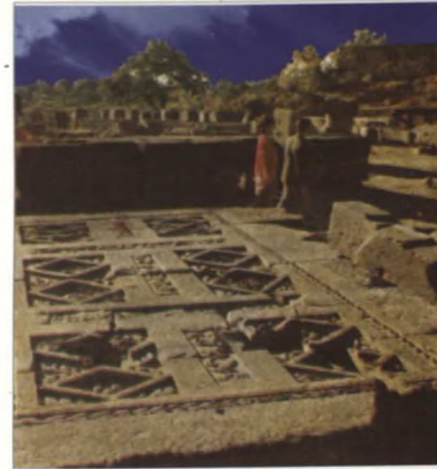
Görnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Gərnı çayının sağ kənarında, Gög (Ağmanqan) dağın ətəyində, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonunun Baş Gərnı (03.01.1935-ci ildən – Qarnı) kəndi ərazisində qədim türk qalası.

Qar-qar//Gər-gər//Her-her türk tayfasının adını daşıyan qala, rəvayətə görə, eradan iki min il əvvəl Gögqam tərəfindən tikilmiş, onun adını daşımış, sonrakı adını isə Gögqamın nəvəsi Qarnıkdən (Qarqarlıardan) almışdır.

Bəzi mənbələrdə onun er əv. III-II yüzillərdə inşa olunduğu ehtimal edilir. Uzunluğu 314 m olan qala divarları qalanın şimal tərəfini və şərq tərəfinin yarısını tuturdu. Şimal divarlarının bir-birindən 10-12 m aralı olan 10 bürçü, şərq divarlarının isə bir-birindən 25 m aralı olan 4 bürçü vardı.

Qalanın yerləşdiyi Baş Gərnı kəndində qədimdən Türk-Oğuz tayfaları yaşamış, kənd 1827-ci ildə bölgənin ruslar tərəfindən işğalı zamanı yerlə-yeksan edilmişdir. Kəndə ilk ermənilər 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-Пб., 1852, стр.509-510; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.50; М.Хоренский. История Армении, М., 1893, стр.22,132; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.23-28; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.34; М.Н.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.22-37; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.5; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., Zəngibasar, Gərnıbasar və Qırxbulaq mahalları, B., 2002, səh.546-549.

Qədim Qarqar türklərinə məxsus Gərnı qalasının qalıqları (e. ə. III-II yüzillər).

GƏRNI MƏBƏDİ

Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Gərn çayının sağ kənarında, Gög dağın ətəyində, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonunun Baş Gərn (03.01.1935-ci ildən – Qarni) kəndi ərazisində qədim türk saray-məbədi.

Eramızın 1-ci yüzilində Armaniya çarı I Tiridat Gərn qalasında dördkünc yonulmuş daşdan qədim bizans arxitektura üslubunda əzəmətli saray-məbəd ucaltmış, bu əsrarəngiz sənət nümunəsinin üzərində yunan dilində öz adını yazdırmışdır. “Təxti-Tiridat” adı ilə tarixə düşən bu büt-pərəstlik məbədi yüzillər boyu ermən Arsaq hökmdarlarının yay iqamətgahı olmuş, XIII yüzildə isə Hülaku xan bu dəbdəbəli sarayı öz hesabına bərpa etmişdir. Məbəd XVII yüzildə zəlzələ nəticəsində dağılmış, 1969-1974-cü illərdə yenidən bərpa olunmuşdur.

Qalanın yerləşdiyi Baş Gərn kəndində qədimdən Türk-Oğuz tayfaları yaşamış, kənd 1827-ci ildə bölgənin ruslar tərəfindən işğal zamanı yerlə-yeksan edilmişdir. Kəndə ilk ermənilər 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, 509-510; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.50; М.Хоренский. История Армении, М., 1893, стр.22,132; Н.Г.Буняттов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.23-28; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.34; М.Н.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.22-37; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.5; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq məhalları, B., 2002, səh.546--549.

Qədim Qarqar türklərinə məxsus Gərn məbədinin xarabalıqları (I yüzil).

Gərn məbədi bərpa olunduqdan sonra.

YERƏRUYK MƏBƏDİ

Şörəyel mahalının Ağın rayonu ərazisində, Arpaçay çayının sol sahilində qədim türk məbədi.

Məbədin bütün yan divarları salamat qalmış, lakin tavanı, üçnefli zalın arakəsmələri və s. tikililər uçulub dağılmışdır.

Tədqiqatçılar yekdil olaraq məbədin bölgədə xristianlığın ilk çağlarına aid olması və onun IV-V yüzillərdə tikilməsi qənaətinə gəlirlər.

Məbəd erkən orta çağ alban bazilikaları, xüsusilə V-VI yüzil Qum (Qax rayonu) bazilikası ilə xeyli oxşardır.

Məbədin yerləşdiyi ərazi tarixən türk boylarının anayurdu olmuş ərazinin Şörəyel//Şirak-el adı da bu yerlərin qədim sakinləri olan şirak//sirak//çıraq türk boyunun adından götürülmüşdür.

Məbədin yerləşdiyi əraziyə ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.35-36, 78-80; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.25-28.

Yerəruyk məbədinin ümumi görünüşü

Yerəruyk məbədinin interyeri

TANAAT MƏBƏDİ

Zəngəzur mahalının Sisian rayonunun Ərəfsə (03.07.1968-ci ildən – Arevis) kəndi ilə Təzəkənd (03.07.1968-ci ildən – Tasik) kəndləri arasında, yüksəklikdə alban türk məbədi.

Bölgədə xristianlığın ilk dövrlərinə (IV-V yüzillər) aid olan məbəd yarımdayılmış vəziyyətdədir.

Məbəd qırmızı daşdan tikildiyi üçün yerli əhali onu həm də **Qırmızı kilsə** adlandırır.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, bölgədə xristianlığın yayılmasına qədər abidə atəşpərəstlik məbədi olmuşdur. "Siyuni tarixi"nin müəllifi Stepan Orbeliana (XIII yüzil) görə isə məbəd 491-ci ildə tikilmişdir.

Tanaat məbədi Tatev monastırından sonra Siyunidə ikinci ruhani mərkəzi olmuşdur.

1975-ci ildə məbəd bərpa olunarkən guya burada Urartu çarı I Arqutuya (I Argiştı) aid daş kitabə tapılmışdır.

Məbədin ətrafında XIII-XVII yüzillərə aid xaçdaşlar, qəbiristanlıq, qala qalıqları və s. tikililər mövcuddur.

Məbədin yerləşdiyi ərazi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura, bütövlükdə Zəngəzur mahalına ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: *Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.113-114; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.38; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.77-82.*

Tanaat məbədi yarımdayılmış vəziyyətdə

ŞİRVANCIQ MƏBƏDİ

Şörəyel mahalının Ərtik rayonu ərazisində, Alagöz dağının qərb yamacında, Şirvanlıq (15.07.1948-ci ildən – Lernakert) kəndində türk xristian məbədi.

V yüzilə aid birnefli bazilika tavanını çıxmaq şərtilə, demək olar ki, ilkin görünüşü ilə günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Xarici divarlarının ölçüsü 22,4 m X 8,2 m-dir.

Məbədin yerləşdiyi ərazi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bu yerlərə ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.38, 86; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.109-112.

Şirvanlıq məbədinin ümumi görünüşü

KASAX MƏBƏDİ

Abaran mahalı ərazisində, Abaran rayonunun mərkəzi olan Baş Abaran (qədim Kasax) şəhərində, İrəvan-Gümrü şose yolunun üstündə qədim türk məbədi.

Bütün əlamətlərinə (tarixi, arxeoloji, memarlıq) görə Qərbi Azərbaycan ərazisində ən qədim məbədlərdən olan Kasax bazilikası, tikilişi V yüzilə aid edilsə də, bir çox mütəxəssislər tərəfindən bütpərəstlik dövrünün yadigarı hesab edilir.

Üçnefli bazilika şəklində olan məbəd 1947-1948-ci illərdə Ermənistanın memarlıq abidələrinin mühafizəsi Komitəsi tərəfindən bərpa olunmuş və ona bir sıra erməni və xristian elementləri əlavə edilmişdir.

Abidənin yerləşdiyi yerin istər **Abaran**, istərsə də daha əvvəlki **Kasax** adı qədim türk etnonimlərindən törəmədir və doğrudan da, bu ərazilər qədimdən türk boylarının vətəni olmuşdur. Abaran kəndinə ilk ermənilərin gəlişi 1829-1830-cu illərə təsadüf edir. Həmin vaxt 56 erməni ailəsi Türkiyədən köçürülüb gətirilərək burada yerləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.Пб., 1852, стр.587-590; Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.35; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.20-24.

Kasax bazilikasının ümumi görünüşü

ŞAQAKAT MƏBƏDİ

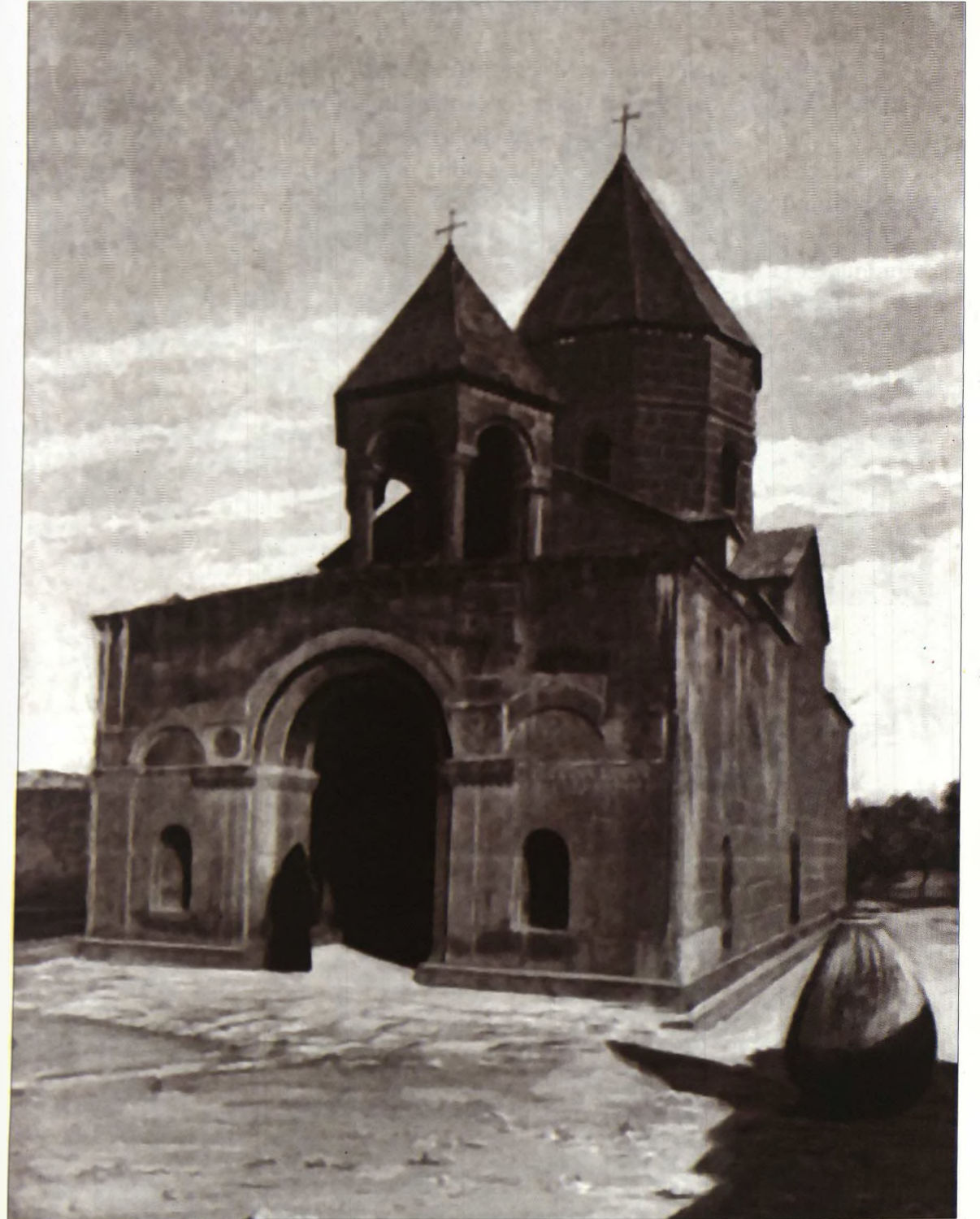
Üçkilsə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, Üçkilsə məbədidən şimal-şərqdə, Üçkilsə və Müqəddəs Ripsime məbədləri arasında arman-türk xristian məbədi.

III yüzilin sonlarında Armaniyaya qaçan bakirə Ripsime öz rəfiqələri və dayəsi Qayana ilə Vağarşabadda şərab anbarında gizlənmişlər. Onlar Armaniya çarı Turadat tərəfindən tapılıb, qətlə yetirildikdən sonra Maarifçi Qriqorinin təşəbbüsü ilə Armaniyada tikilən ilk üç sovmədən biri də həmin anbarın yanında ucaldılmışdır. 483-cü ildə həmin sovmə daş kilsə ilə əvəzlənmiş, sonrakı yüzillərdə dəfələrlə bərpa olunaraq ona yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbədin Şaqakat (*Şaq//Şaq+ak//ağ+at*, yəni **Ağ saqlar**) adı onun Armaniyada qədimdən məskunlaşan və arman-türk xalqının əsasını təşkil edən Sak türklərinə məxsusluğunu tamamilə sübut edir.

Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi XV yüzilin ortalarına təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, стр. 293-306, 667-682; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр. 171; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.297-407; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 128-129; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.162-166.

Şaqakat arman-türk xristian məbədinin ümumi görünüşü (V yüzil).

URUD QALASI

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (01.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən – Vorotan) kəndi kənarında türk qalası.

Hündür, sıldırım qayanın zirvəsində yerləşən qala üç tərəfdən Bazarçay çayının dərin dərəsi, bir tərəfdən divarla əhatələnmişdi. Yerli camaatın dediyinə görə, qalanın zirvəsindən çaya gizli yol varmış. Qala-qayanın aşağısında təxminən yarım kilometr uzanan böyük bir yaşayış məntəqəsinin qalıqları görünürdü.

Urud qalasının adı mənbələrdə 450-ci il hadisələrindən bəhs edilərkən çəkilir. Qala 1104-cü ildə Səlcuqlar, 1386-cı ildə Əmir Teymur, 1407-ci ildə Qara Yusif tərəfindən fəth edilmişdir.

03.07.1968-ci ildə ermənilər Urud kəndinin adını dəyişib **Vorotan**, Urud qalasının adını isə **Vorotanberd** qoymuşlar.

Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçmüşlər.

ƏDƏBİYYAT: *Сисуан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.115-116; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82; M.Urud. Urud, B., 2002, səh.27.*

Qədim türk qalası Urud (V yüzil).

Urud qalasının və Qala düzünün uzaqdan görünüşü.

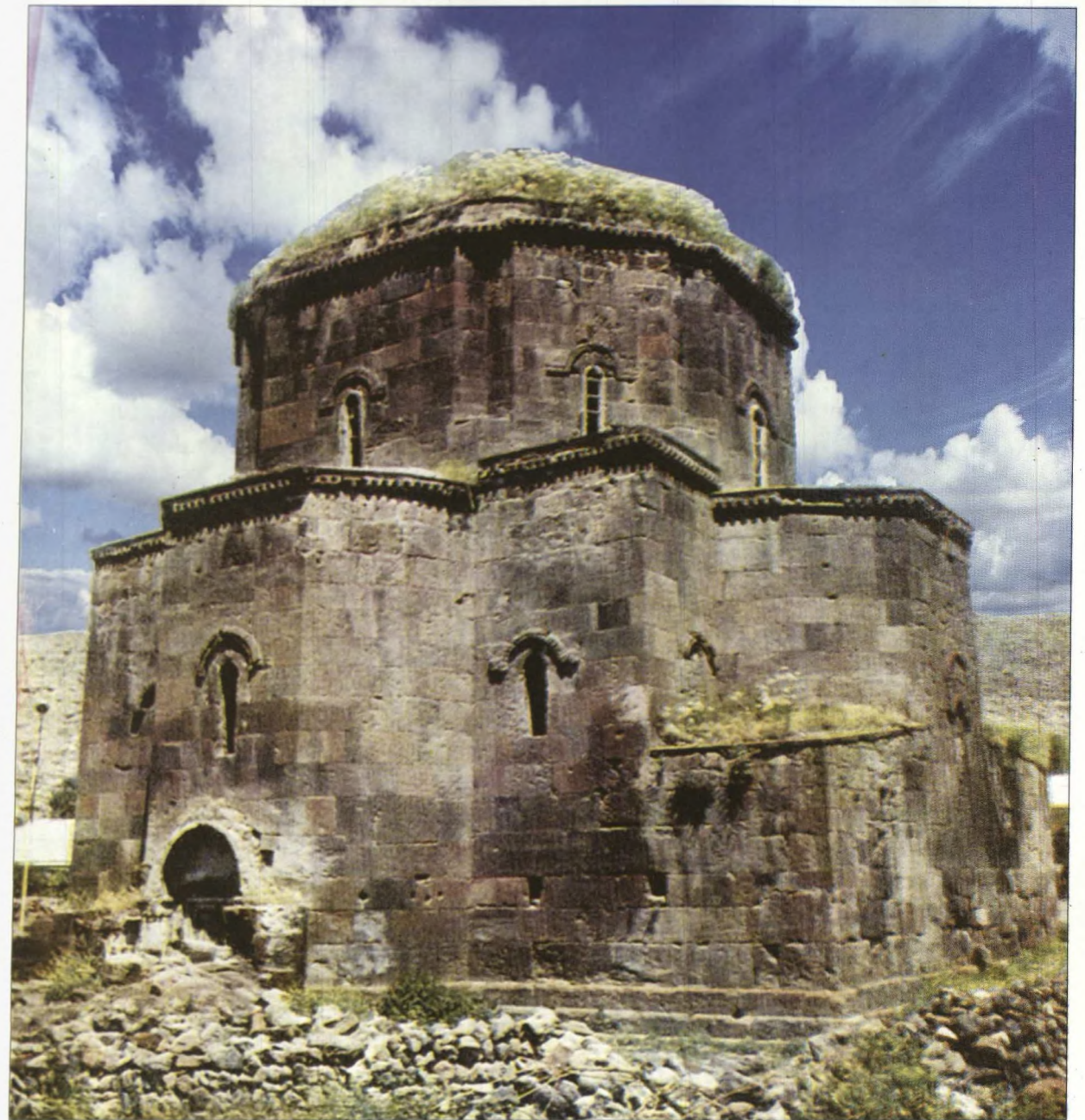
MASDƏRƏ MƏBƏDİ

Talın rayonunun Masdərə (21.01.1965-ci ildən – Dalarik) kəndində, Masdərə çayı kənarında V-VII yüzillərə aid qədim arman-türk məbədi.

Günbəzli məbəd tipində inşa edilmiş məbəd öz adını Masdərə kəndindən almış, "Masdərə" toponimi isə "Masların dərəsi", "Mas dərəsi" anlamında "Mas" və "dərə" sözlərindən yaranmışdır. Maslar bütün Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qədimdən məskunlaşan Sak türklərinin bir qolu olmuş, Massaget, Masallı, Masazır, Maştağa, Masis, Mesxet, Xaçmas toponimlərində öz adını günümüzə qədər yaşatmışdır.

Masdərə kəndində qədimdən Türk-Oğuz boyları yaşamış, burada ilk ermənilər XVIII yüzilin əvvəllərində görünməyə başlamışlar.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П.,1852, стр.286; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №259; Н.Г.Бунинатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.52; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.43; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.158-161.

Qədim arman-türk məbədi Masdərənin ümumi görünüşü (V-VII yüzillər).

MAQASBERD QALASI

Şörəyel mahalının Düzkənd rayonu ərazisində, Araz çayının sol qolu olan Arpaçay çayının sağ sahilində qədim türk qalası.

Keçilməz divarları və dərin dərə ilə Maqasberd qalası üç tərəfdən möhkəm qorunur. Qalanın divarları əvvəllər ikiqat olmuşdur: çöl divar nisbətən alçaq, iç divar isə daha hündür imiş. İki divarın arasında xəndək yerləşmişdir. Sonralar çöl divar dağılmış, ancaq iç divar qalmışdır.

Mənbələrdən qalanın VI yüzilə aid olduğu ehtimal edilir.

Qalanın yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Bu yerlərə ermənilərin ilk axınının cəmi 200 illik tarixi var.

Qalanın adından da göründüyü kimi ("**maq**"-lar və "**as**"-lar qədim türk boylarıdır, "**berd**" isə qədim türk dilində "**qala**" anlamındadır), o, azər-türk xalqına məxsusdur və xalqımızın Qərbi Azərbaycan ərazisində ən qədim maddi-mədəniyyət nümunələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Яралов. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.51; Ə.Ələkbərli. Qədim Turk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", В., 1994, səh.99-103.

Maqasberd qalasının uzaqdan görünüşü

ASELİŞAD // XORVIRAB MƏBƏDİ

Vedibasar mahalının aran hissəsində, Araz çayı sahilində, qədim Artaşad şəhərinin xarabalıqları yerində, qaya üstə qədim türk qala-məbədi.

Maarifçi Qriqori Armaniyada xristianlığı yaymaq istərkən çar **Turadət** (ermənicə **Tiridat//Trdat**) (286-343) tərəfindən 13 il burada quyu-zində saxlanmışdır.

Sasani hökmdarı II Şapurun (309-379) vaxtında şəhər tamamilə yerlə-yeksan edilmiş, Qriqorinin quyuya salındığı həmin yerdə VI yüzildə məbəd tikilmiş və bu yer ətraf camaatın ziyarətgahına çevrilmişdir. Sonrakı yüzillərdə məbədə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi Artaşad şəhəri e. ə. 2-ci yüzilin ortalarında Armaniya türk hökmdarı Artaş tərəfindən salınmış və tarix boyu burada qədim Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Məbədin ilkin – **Aselişad (As-elişad)** adı da onun türk xalqına mənsubluğunu təsdiq edir. Xorvirab ərazisinə ilk ermənilər (1 ailədə 6 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.271-273, 555-556, 685; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.159; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №185; Н.Г.Бунятов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 126-127; М.Каланкатли. Албанија тарихи, В., 1993, səh.21-22; С.А. Мамедов. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв., Б., 1993, стр.42; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, I c., Vedibasar mahalı, В., 2000, səh. 458-460.

Qədim türk məbədi olan Xorvirabın uzaqdan görünüşü (VI yüzil).

Xorvirab məbədinin yaxından görünüşü.

AVAN MƏBƏDİ

Qırxbulaq mahalında, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonunun Avan kəndində, İrəvandan Baş Gərniyə gedən yolun üstündə qədim arman-türk xristian məbədi. 592-598-ci illərdə tikilmişdir.

Hazırda yarımdağılmış vəziyyətdədir.

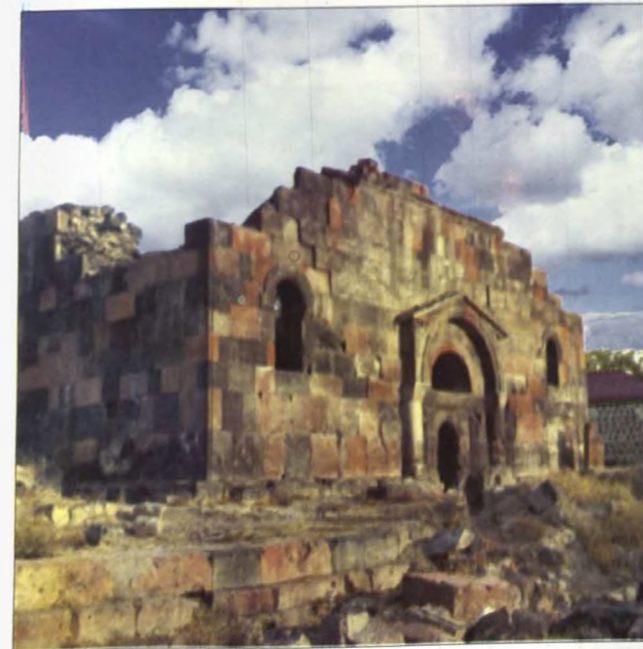
1939-1941-ci illərdə məbəd yenidən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Avan kəndinə ilk ermənilər (38 ailədə 174 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrəvandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.35; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.53; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.39; Г.О. Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр. 5; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., B., 2002, səh.541-543.

Qədim arman-türk məbədi Avanın müxtəlif görünüşləri (VI yüzil).

UZUNLAR MƏBƏDİ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonunun Uzunlar (30.09.1968-ci ildən – Odzun) kəndində VI yüzilin sonu-VII yüzilin əvvəlinə aid qədim Türk-Oğuz məbədi.

Gümbəzli bazilika üslubunda tikilmiş məbəd öz adını Uzunlar kəndindən almış, "Uzunlar" toponimi isə qədim Uz türk tayfasının adını bildirməklə "Uzun" sözündən və -lar cəm şəkilçisindən yaranmışdır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Uzunlar kəndinə ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində göçürülmüşlər.

ƏDƏBİYYAT: A.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.54-55; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.40; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.40; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.100; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.5-6; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.29-33.

Qədim türk məbədi Uzunların ümumi görünüşü (VI-VII yüzillər).

YAĞAVERD MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Yağaverd (erməni tələffüzündə – Yeğvard) kəndi ərazisində VI-VII yüzillərə aid qədim arman-türk məbədi.

Üçnefli bazilika üslubunda tikilmiş məbədin bu gün ancaq 1,5-2 m hündürlüyündə qalıqları qalmaqdadır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Yağaverd kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XVIII yüzilə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.37; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, В., 1994, səh.113-116.

Qədim türk məbədi Yağaverdin xarabalıqları
(VI-VII yüzillər).

PUTQUN//PUTQNI MƏBƏDİ

Qırxbulaq mahalında, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonunun Putqun//Putqni kəndində VI yüzilin sonları-VII yüzilin əvvəllərinə aid qədim arman-türk məbədi.

Eni 13,7 m, uzunluğu 29,9 m olan dördküncü bu bazilika bölgədə qədim arman-türk mədəniyyətinin parlaq nümunələrindəndir. Lakin təəssüf ki, VI-VII yüzillərdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda izi-tozu belə olmayan haylar bu gün başqa abidələrimiz kimi, bu abidəmizi də özlərinə çıxmaqda davam edirlər. Halbuki abidənin adı da onun türklərə – **Qun//Hun budununa (boyuna)** məxsusluğunu aydın göstərir.

Putqni kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XVIII yüzilə təsadüf edir.

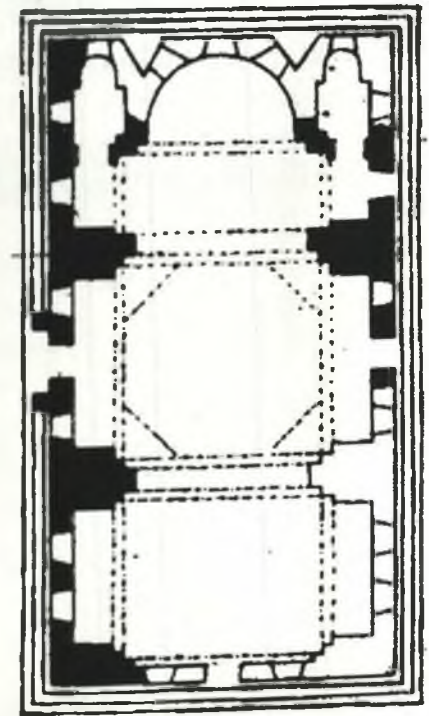
ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. *Архитектура Армении, М., 1950, стр.43-45;* В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.38-39;* Н.М.Токарский. *Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.105-107;* Г.О.Асратян. *Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4;* Ə.Ələkbərli. *Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahal-ları, B., 2002, səh.631-632.*

Putqun//Putqni türk məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşü (VI-VII yüzillər).

Putqun//Putqni məbədi xarabalıqlarının bir görünüşü.

Putqun//Putqni məbədinin planı.

ÜÇKİLSƏ//EÇMİƏDZİN MƏBƏDİ

Üçkilsə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Üçkilsə (qədim Vağarşabad) şəhərində arman-türk xristian məbədi.

IV yüzilin əvvəlində Armaniyada xristianlığın yayılmasına daha öncəki məbədlərin dağıdılması ilə başlayan Maarifçi Qriqori əvvəlcə ölkənin ən böyük və nüfuzlu ibadətگاهی olan Vağarşabaddakı məşhur atəş-pərəstlik məbədini daş hasara aldırmiş və az sonra (303-cü ildə) burada xristian məbədi ucaltmışdır.

V yüzildən başlayaraq bu məbəd dəfələrlə bərpa olunmuş, onun ilkin görkəmi tanınmaz dərəcədə dəyişdirilmiş, ona yeni-yeni tikililər əlavə edilmiş, xüsusilə XVII yüzildə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

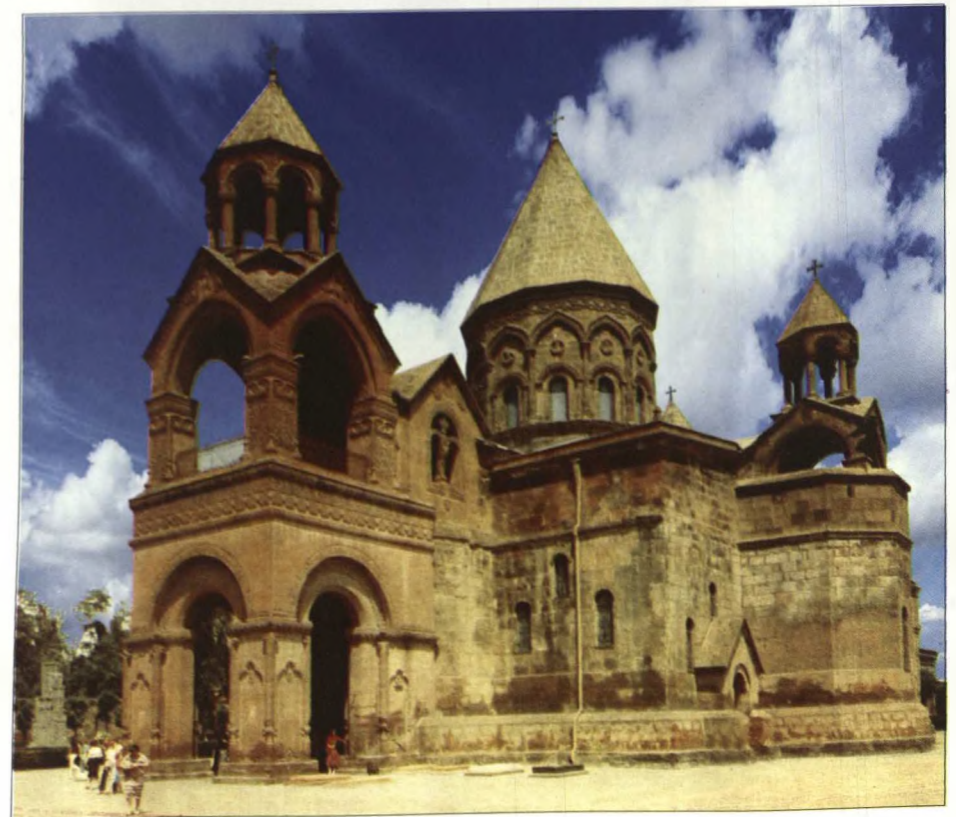
Məbədin adının (Üç-kilsə, Üç-müədzin) türkcə olması, arman-türk hökmdarı Tiridat tərəfindən tikilməsi və yüzillər boyu xristian arman-türk xalqına xidmət etməsi onun türk mədəniyyət nümunəsi olduğunu təsdiq edir.

VII yüzildən etibarən bölgədə müsəlmanlığın qəbulu ilə bağlı məbəd xristianlığını qoruyub saxlayan arman-türk xristian azlığının dini icma mərkəzi kimi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1443-cü ildən etibarən İrandan və Türkiyədən bu yerlərə köçüb gəlməyə başlayan ermənilərin dini mərkəzinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпохе ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.292-306, 667; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр. 171; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.36-37; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973,стр. 4; М.Каланкатулу. Албания тарихи, В., 1993, səh.21-23; J.Şardən. Səyahətnamə, В., 1994, səh.22; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.162-166.

Arman-türk xristian məbədi Üçkilsənin müxtəlif görünüşləri (VII yüzil).

MÜQƏDDƏS RİPSİME MƏBƏDİ

Üçkilsə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, Üçkilsə məbədidən təxminən 1 km şərqdə arman-türk xristian məbədi.

III yüzilin sonlarında öz rəfiqələri ilə Romadan Armaniyaya qaçıb, Vağarşabad şəhərində sığınacaq tapan, sonra isə burada çar **Turadatin** (ermənicə **Tiridat//Trdat**) qəzəbinə gələn bakirə Ripsimenin şəhid olduğu yerdə IV yüzilin əvvəllərində Maarifçi Qriqori tərəfindən sov-məə ucaldılmış, 618-ci ildə isə katolikos Qamata (ermənicə “Komitas” – Ə.Ə.) (612-621) həmin sovməənin yerində əzəmətli məbəd tikdirmişdir.

Sonrakı yüzillərdə məbəd kompleksinə yeni tikililər artırılmış, 1653-cü ildə isə köklü şəkildə bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə olunmuşdur.

Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi XV yüzilin ortalarına təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.682; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.297-410; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.54-55; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 40-41; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.6; М.Кағанкатaylı. Албаниya тарихи, В., 1993, səh.21-23; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.162-166.

Müqəddəs Ripsime arman-türk xristian məbədidin müxtəlif görünüşləri (VII yüzil).

QAYANA MƏBƏDİ

Üçkilə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, Üçkilə məbədindən təxminən 0,5 km cənubda arman-türk xristian məbədi.

III yüzilin sonlarında öz rəfiqələri ilə Romadan Armaniyaya qaçan bakirə Ripsemenin dayəsi **Qayananın** (bəlkə də “**Dayə ana**”) çar Turadatin qəzəbinə gələrək qətlə yetirilidiyi yerdə IV yüzilin əvvəllərində Maarifçi Qriqori tərəfindən sovməə tikilmiş, 630-cu ildə Əzrənin patriarxlığı dövründə (628-640) isə bu sovməənin yerində məbəd ucaldılmışdır. 1652-ci ildə məbəd yenidən bərpa edilmiş, bu vaxt ona bir çox erməni elementləri əlavə olunmuşdur.

Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi XV yüzilin ortalarına təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. *Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи*, С.-п., 1852, стр.682; А.Берже. *Кавказ в археологическом отношении*, Тифлис, 1875, стр.171; Х.Ф.Б. Линч. *Армения (Путевые очерки и этюды)*, т 1, Тифлис, 1910, стр. 297-407; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества*, М., 1951, стр.41-42; Н.М.Токарский. *Архитектура Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1961, стр. 101; Г.О.Асратян. *Ереван и его окрестности*, Л., 1973, стр.5; М.Каланкатуклу. *Албанија тарихи*, В., 1993, səh.21-23; Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”*, В., 1994, səh.162-166.

Qayana arman-türk xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (VII yüzil).

DVİN SARAYI VƏ MƏBƏDİ

Görnibasar mahalında, Qəmərli (04.09.1945-ci ildən – Artaşat) rayonunun Dvin kəndinin xarabalıqlarında aşkar edilmiş qədim saray və məbəd qalıqları.

Mənbələr 350-ci ildə Arman çarı II Xosrov tərəfindən salınmış və Armaniyanın paytaxtına çevrilmiş Dvin şəhərindəki həmin məbəd (22 m X 43 m) 572-ci ildə farslar tərəfindən dağıdılmış, sonra türksoylu Sembat Baqrat (608-615) tərəfindən yenidən tikilməyə başlanmış və az sonra katolikos Qamata (612-621) tərəfindən tamamlanmışdır.

893-cü il zəlzələsi zamanı məbəd, 1236-cı ildə monqol-tatar hücumları zamanı isə Dvin şəhəri tamamilə yerlə-yeksan olunmuşdur.

Dvinlilər qədimdən atəşpərəst olmuş, IV yüzildə Armaniyada xristianlığı qəbul etmişdilər. 450-ci ildə Arman knyazları Dvinə yığışaraq xristianlıqdan imtina etmiş, təzədən öz əvvəlki dinlərinə – atəşpərəstliyə qayıtmışdılar.

Dvin saray və məbəd qalıqlarının aşkar edildiyi Dvin kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq Azər türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (36 ailədə 132 nəfər) 1828-ci ildə İranın Xoy və Salmas şəhərlərindən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.273-276; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №123; М.Хоренский. История Армении, М., 1893, стр. 148; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.39-40, 46; Ə.Ələkbərli, "Qərbi Azərbaycan", I cild, B., 2000, səh.458-460; Ə.Ələkbərli, "Qərbi Azərbaycan", II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, B., 2002, səh.425-428.

Qədim arman-türk abidəsi olan Dvin məbədi və sarayının qalıqları (VII yüzil).

HEYDƏRBƏY MƏBƏDİ

Loru mahalının Calaloğlu (1924-cü ildən – Stepanavan) rayonunun Heydərbəy (01.06.1940-cı ildən – Sverdlov) kəndi ərazisində qədim türk məbədi.

VI yüzildə bazilika üslubunda tikilmiş məbəd XIX yüzildə yenidən bərpa olunmuşdur.

Ermənilər məbədi özlərinə çıxsalər da, bu qətiyyənlə mümkün deyil. Çünki istər Heydərbəy kəndi, istərsə də Calaloğlu rayonu ərazisi və bütün Loru mahalı tarix boyu Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bu yerlərə ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzildə bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.178-180.

Heydərbəy məbədi

OXÇU QALASI

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun, Oxçu və Gıgı çaylarının qovuşuğunda, Novruzuyurd adlı hündür təpəliyin üstündə qədim türk qalası. Erməni mənbələrində "**Baqaberd**" adı ilə təqdim olunur.

İnşa olunma tarixi VI-VII yüzillərə aid olan qala Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biri hesab edilir.

Xustub və Gəzbel dağ zirvələrini bir-birindən ayıran əhəmiyyətli mövqedə yerləşən qalanın iki tərəfi sıldırım dərə, digər iki tərəfi isə ikiqat divarla əhatələnmişdir. 26-27 bürcü olduğu ehtimal edilən qalanın son vaxtlara qədər 17 bürcü qalmaqda idi.

Oxçu qalası ilə üzbəüz Oxçu çayının digər sahilində başqa bir qalanın qalıqları da durmaqdadır ki, bunun da keşikçi qalası olduğu güman edilir.

Uzun illər Siyuni əyalətinin mərkəzi olan Oxçu qalası 1170-ci ildə Səlcuq türkləri tərəfindən alınarkən dağıdılmış, sonralar təzədən bərpa olunmuşdur.

Qalanın yerləşdiyi ərazi, bütövlükdə Zəngəzur mahalı qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğaldan sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", Bakı, 1994, səh.83-88; Musa Urud, Zəngəzur, B., 2005, səh.93.

Oxçu qalasının müxtəlif görünüşləri

SISAVƏNG MƏBƏDİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) qəsəbəsində alban-türk xristian məbədi.

Təpəliyin döşündə yerləşən məbəd bazalt daşlardan hörülmüşdür və Üčkilsədəki Ripsime məbədidən çox az fərqlənir.

VI-VII yüzillərdə Siyuni alban knyazı Koxazad tərəfindən tikdirilən məbəd 1959-1961-ci illərdə bütünlüklə təzədən bərpa olunmuş və bu vaxt məbəd xeyli dərəcədə erməniləşdirməyə məruz qalmışdır.

Eynitipli başqa məbədlərdən fərqli olaraq, Sisavəng məbədidə günbəzaltı məkan kvadrat şəklindədir. Günbəzin özü isə səkkiz guşəlidir.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Qarakilsə ərazisi də qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, konkret olaraq Qarakilsə qəsəbəsinə ilk ermənilər 1890-cı illərdə Türkiyə ərazisindən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Erməni sovet ensiklopediyası (ermənicə), Yerevan, 1984, X c., səh.400; Cucusian (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.114; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh. 77-82.

Sisavəng məbədi

QIRMIZIVƏNG MƏBƏDİ

Əştərək rayonu ərazisində VII yüzil arman-türk xristian məbədi.

6 m x 7,5 m ölçülü bu məbəd Qərbi Azərbaycan ərazisində kirəmit dam örtüyü olduğu kimi qalan ən qədim tikili sayılır. Məbədin Qırmızıvəng adı da həmin qırmızı kirəmitdən yaranmışdır. Ermənilər məbədin azərbaycanca Qırmızıvəng adını sətri tərcümə edərək "Karmravor" (**karmir** – ermənicədə **qırımızı** deməkdir) qoymuşlar.

Məbəd 1950-ci ildə bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, burada ilk ermənilər XVIII yüzildən etibarən görünməyə başlamışlar.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Ярлов. *Архитектура Армении, М., 1950, стр.48;* В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.42-43;* Г.О.Асратян. *Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5;* Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.113-123.*

Qırmızıvəng arman-türk məbədinin ümumi görünüşü (VII yüzil).

Qırmızıvəng məbədinin giriş qapısı.

QARQAVƏNG MƏBƏDİ

Əştərək rayonu ərazisində, Yağavərd (erməni tələffüzündə – Yeğvard) kəndindən 3 km aralıda qədim arman-türk xristian mədəbi.

662-681-ci illərdə Ərməniyədə ərəb canişini olmuş türksöylü Qriqor Mamikonean tərəfindən tikilmişdir. 8 absidli, çoxüzlü məbədin daxili 8,5 m-dir.

Məbəd 1948-ci ildə bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində qədimdən məskunlaşan və bir çox toponimlərdə (Qarni, Karbi və s.) izlərini qoyan **Qarqar türklərinin** adını daşıyan məbədi bu ərazilərə çox-çox sonralar gəlmiş ermənilər nəinki özlərinə çıxmış, həm də onun adını erməniləşdirərək **Zoravar** qoymuşlar.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan bu ərazilərə, o cümlədən Yağavərd kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XVIII yüzilə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. *Архитектура Армении, М., 1950, стр.60-62;* В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.45-46;* Г.О. Асратян. *Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5;* Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, В., 1994, səh.113-116.*

Qarqavəng türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (VII yüzillər).

TALIN MƏBƏDİ

Talın rayonunun mərkəzi olan Talın kəndində, Alagöz dağının döşündə qədim arman-türk xristian məbədi.

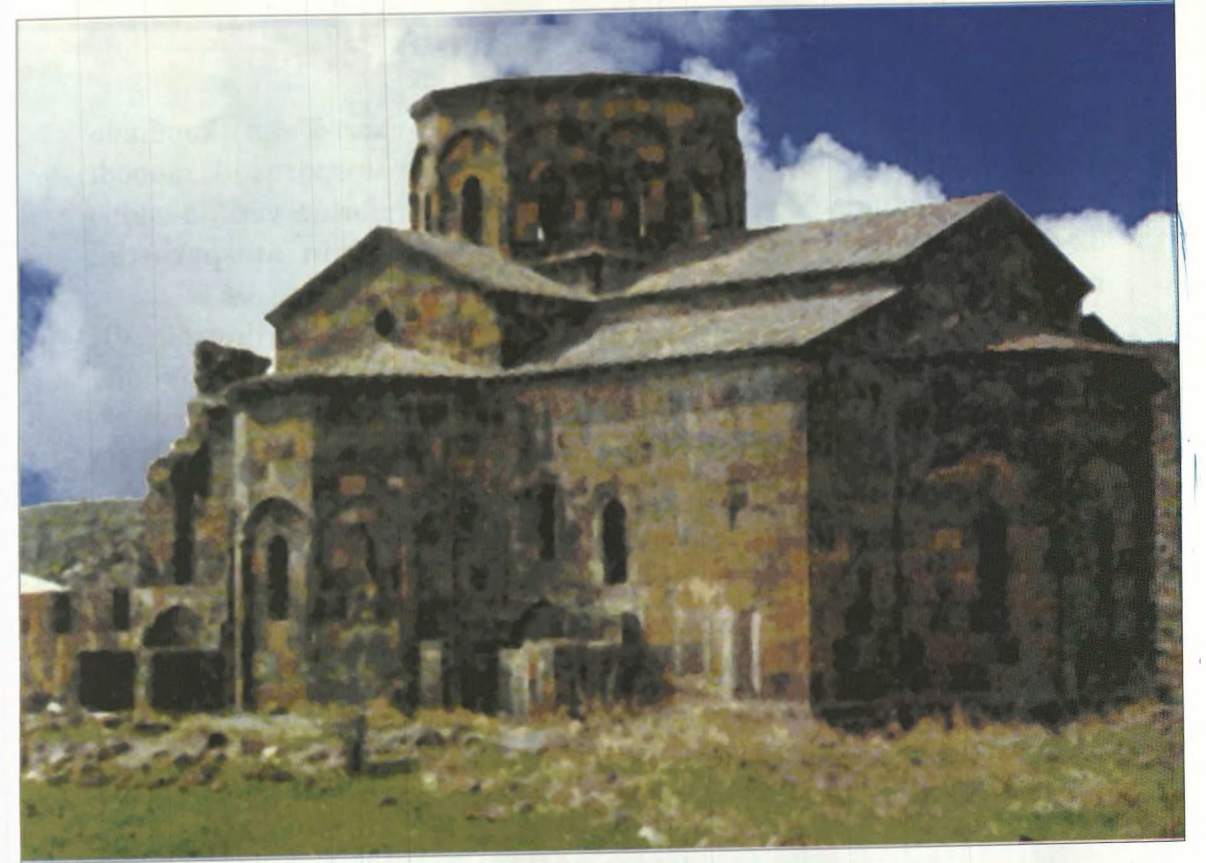
35 m x 18 m ölçülü məbədin sütunlarından birindəki yazıda türk-soylu Baqratilər sülaləsindən hökmdar Sembatin (977-989) adının çəkilməsi onun X yüzil abidəsi olması ideyasını doğurmuşdur. Əslində isə məbəd VII yüzildə inşa edilmişdir.

1840-cı il zəlzələsi zamanı məbəd xeyli dağıntılara məruz qalmış, gümbəzi bütünlüklə uçulub tökülmüşdür.

Qədimdən Türk-Oğuz tayfalarının anayurdu olan Talın kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (29 ailədə 166 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

1947-ci ildə məbəd ermənilər tərəfindən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.286, 575-578; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №266; Х.Ф.Б. Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.416-418; Н.Г. Бунинатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.40-43; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.45; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр. 101-104; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", В., 1994, səh.158-161.

Talın türk məbədinin xarabələri (VII yüzil).

QAMSARAKAN MƏBƏDİ

Talın mahalı ərazisində, Talın rayonunun Yuxarı Talın kəndində qədim arman-türk atəşpərəstlik məbədi. Abidənin atəşpərəstlik məbədi olması onun adından da (Qam – atəşpərəstlik kahinlərinə verilən addır) öz əksini tapmışdır. Qamsarakan – yəni **As ərlərinin atəşpərəstlik məbədi**.

Məbədin tikilmə tarixi onun kitabələrində aydın göstərilmişdir: VII yüzilin son rübü. Məbəd knyaz Nerses Qamsarakan tərəfindən tikildi üçün **Qamsarakan məbədi**, Talın kəndində mövcud olan ikinci, həm də nisbətən kiçik məbəd olduğu üçün isə **Kiçik Talın məbədi** adları ilə mənbələrə düşmüşdür.

1947-1948-ci illərdə məbəd ermənilər tərəfindən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Talın kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (29 ailədə 166 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.575-578; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №266; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.42; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.158-161.

Qamsarakan türk məbədinin bərpadan qabaqkı görünüşü (VII yüzil).

GÖY MƏLƏKLƏRİ MƏBƏDİ

Üçkilə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, İrəvan-Üçkilə yolunun 18 km-də, Üçkilə şəhəri yaxınlığında qədim arman-türk məbədi.

VII yüzilin 2-ci yarısında katolikos Nerses (641-661) tərəfindən tikilmiş, X yüzildə güclü zəlzələ nəticəsində yerlə-yeksan olmuş, 1901-1907-ci illərdə arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmişdir. Məbədin xarabalıqları yanında onunla eyni vaxtda tikilmiş saray da aşkar olunmuşdur.

Buradan tapılan 2,7 m hündürlüyündə daş sütun üzərindəki Urartu çarı Rusaya (e. ə. 740-714) məxsus 47 sətir mixi yazı nümunəsi bu məbədin hansısa daha qədim bir məbədin yerində ucaldıldığı fikrini söyləməyə əsas verir.

Hazırda ermənilərin **Zvartnos** adı ilə dünyaya təqdim etdikləri məbəd əslində qədim türk mədəniyyət nümunəsidir. Məbədin ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələrinə ermənilərin ilk gəlişi XVI-XVII yüzillərə, kütləvi gəlişi isə XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: Б.Б.Пиатровский. Урарту. (Древнейшее государство Закавказья), Л., 1939, стр.33; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.56-59; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.43-45; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.162-166.

Göy mələkləri türkc məbədinin xarabalıqları (VII yüzil).

Göy mələkləri məbədinin təxmin edilən bərpa layihəsi.

TALIŞ MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Talış (11.11.1970-ci ildən – Aruç) kəndində qədim arman-türk məbədi.

VII yüzilin 2-ci yarısında (661-662) ərəblərin Ərməniyyə canişini türksöylü Qriqor Mamikoneanın dövründə inşa edilmişdir. Günbəzli zal tipində olan ilk abidələrdəndir. Son vaxtlar arxeoloqlar tərəfindən məbədin yanında eyni vaxtda tikilmiş saray da aşkar edilmişdir.

34,6 m x 16,9 m ölçülü bu əzəmətli məbəd 1946-1948-ci illərdə bərpa olunaraq ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Talış məbədinin yerləşdiyi Talış kəndi qədimdən XIX yüzilin ortalarına qədər Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. XIX yüzilin 40-50-ci illərində kəndin bütün əhalisi zorla köçürülmüş, kəndə İrandan və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər (43 ailədə 370 nəfər) yerləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.587-590; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.46-47; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.45; Н.М.Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.61-63, 107-108; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.116.

Talış türk məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşləri (VII yüzil).

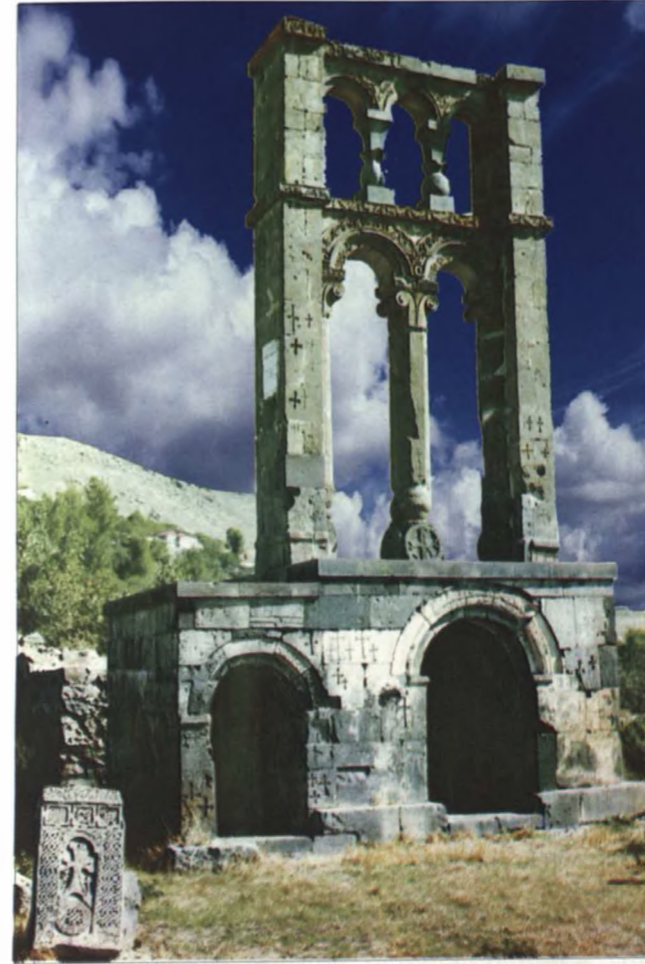
AGUDI ABIDƏSİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Ağudi (19.04.1991-ci ildən – Aqitu) kəndində qəbirüstü abidə.

VII yüzildə tikilmiş bu abidənin hündürlüyü 9 m-dir.

Ağudi kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, 1988-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçmüşlər.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.63-64; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.48; Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.114-115; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.77-82.

Ağudi abidəsinin bərpadan sonrakı görünüşü.

Qədim türk kəndi Ağudidə qəbirüstü abidənin bərpadan qabaqkı görünüşü (VII yüzil).

AYSƏSİ MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Aysəsi (19.04.1991-ci ildən – Arates) kəndində alban-türk məbədi.

Hündür bir təpənin üstündə VII-VIII yüzillərdə inşa edilmiş məbəd 1270-ci ildə bərpa olunmuş, Amağu məbədinin tabeliyinə keçmiş və Siyuni mitropolitlərinin yay iqamətgahına çevrilmişdir.

1955-60-cı illər arasında bir neçə erməni tarixçisi və arxeoloqunun müşayiəti ilə Fransadan gəlmiş nümayəndə heyəti abidədə tədqiqat işləri aparmış, sonra abidəni bərpa etmək adı ilə onun üzərinə döymə üsulu ilə xaç şəkilləri həkk edilmiş, binanın ilk günəş şüası tutan hissəsindəki gümbəz dağıdılıb yerə tökülmüşdür.

1988-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Həmin il azərbaycanlıların soyqırımından sonra kəndə ermənilər yiyələnmişlər.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. *Кавказ в археологическом отношении*, Тифлис, 1875, стр.138-139; *Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года)*, Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №767; О.Егуазарян. *Памятники культуры Азизбековского района*, Ереван, 1955, стр.63-66; Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli, *Dərələyəz od içində*, B., 2001, səh.113-114; Həsən Mirzəyev. *Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı*, Bakı, 2004, səh.135-139.

Aysəsi alban-türk məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşü (VII-VIII yüzillər).

HER-HER//QOŞAVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən – Vayk) rayonunun Her-her kəndindən 1 km şimal-şərqdə, dağlar qoynunda qədim alban-türk xristian məbədi.

Qoşa məbəddən ibarət olduğu üçün Qoşavəng adı ilə bizə gəlib çatmış məbəd VIII-IX yüzillərdə inşa olunmuş, sonrakı yüzillərdə ona bir sıra tikililər əlavə edilmişdir.

Her-her kəndi ətrafında olan qədim qəbiristanlıqda çoxlu qəbirüstü qoç daşları olmuş, bu daşların üzərində at, kişi, qadın, saz, qoyun, kəl və bəzi vəhşi heyvanların rəsmləri çəkilmişdi.

1880-ci illərə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. 1880-ci illərdə kəndə İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmiş ermənilər də (54 ailədə 492 nəfər) yerləşdirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.334; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №745; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.101-106; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.110; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.257.

Her-Her//Qoşavəng alban-türk məbədinin ümumi görünüşü (VIII-IX yüzillər).

SIVƏNG QALASI VƏ MƏBƏDİ

Göyçə gölündəki adada qədim türk qalası və məbədi.

Hələ e. ə. 782-ci ildə Urartu çarı I Argiştinin Cənubi Qafqaza yürüşü ilə bağlı mənbələrdə Sivəng qalasından və məbədindən bəhs olunur.

IV yüzildə Maarifçi Qriqori qədim bütperəstlik məbədi yerində yenisini tikdirmiş, sonra o dağılmış və 874-cü ildə onun yerində Siyuni hakimi Vasakın arvadı Qabur tərəfindən təzə məbəd ucaldılmışdır.

Məbəd 1664-cü ildə Xoca Sultan və Zal adlı şəxslər tərəfindən bərpa edilmişdir. Məbəd sonuncu dəfə 1740-cı ildə "bərpa edilmiş" və bir qədər sonra katolikosun bura gəlişi ilə bağlı "hər cür səliqəsizliyin izlərini" silmək adı ilə məbəddəki vaxtilə Mesrop Maştosun işlədiyi və əlyazmalarının qorunduğu nəhəng kitabxana məhv edilmiş, nadir kitab və əlyazmalar gölə tökülmüşdür.

Məbədin erməniləşdirilməsi də həmin dövrə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, с. 683-684; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.134-135; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.49; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.172-177.

Qədim türk qalası və məbədi Sivəngin
uzaqdan görünüşü
(IX yüzil).

NƏRƏDÜZ MƏBƏDİ VƏ QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏRİ

Göyçə mahalının Kəvər (13.04.1959-cu ildən – Kamo) rayonunun Nərədüz (erməni tələffüzündə – Noradus) kənd qəbiristanlığında alban-türk xristian məbədi və qəbirüstü abidələr.

Nərədüz məbədi IX yüzildə inşa edilmiş, sonra məbədin şimal tərəfində böyük qəbiristanlıq yaranmışdır. Burada qəbiristanlıqda XIII yüzilə aid xaç daşları ilə XIV yüzilin əvvəllərinə aid müsəlman qəbirüstü sənduqələrinin yanaşı mövcud olması bölgədə yerli arman-türk əhalinin xristianlıqdan müsəlmanlığa keçidinin məhz XIII yüzilin sonları – XIV yüzilin əvvəllərinə təsadüf etdiyini təsdiqləyir.

Nərədüz qəbiristanlığındakı sənduqə formalı qəbirüstü abidənin bir tərəfində qarşı-qarşıya dayanmış iki əjdaha təsvir edilmiş, digər tərəfində isə ərəb dilində aşağıdakı yazı oyulmuşdur: “Bu məzar Allahın mərhəmətinə yüksəlmiş mərhum şəhid ...dir. Yeddi yüz dördüncü il” (704-cü ili = 1304/05-ci miladi ili).

Nərədüz kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (105 ailədə 605 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

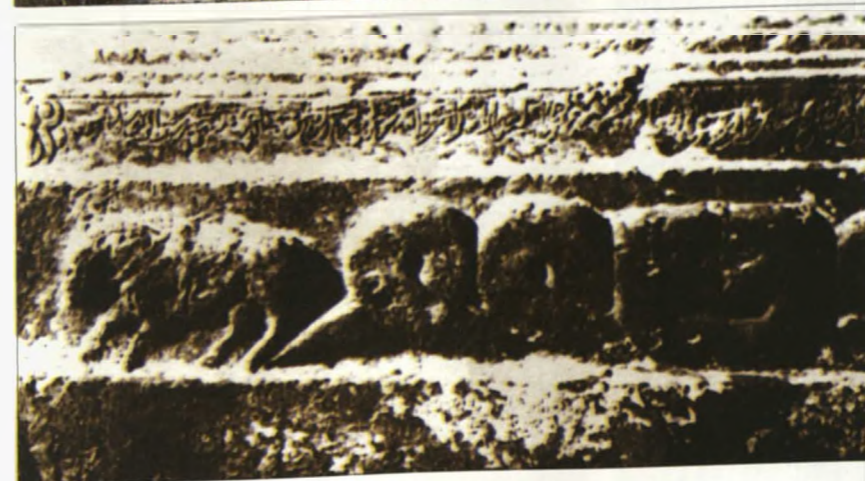
ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.317; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.116-117; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.138-140. М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б.,2001, стр. 58,164.

Nərədüz türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü (IX yüzil).

Nərədüz türk qəbiristanlığının ümumi görünüşü (XIII yüzil).

Nərədüz qəbiristanlığında qəbirüstü sənduqə (XIV yüzil).

DAŞ PLİTƏLƏR (STELALAR)

Qərbi Azərbaycan ərazisində üstü yazılı daş plitələr, əsasən, Loru, Qırxbulaq və Zəngəzur mahallarında, Alagöz dağının ətəklərində geniş yayılmışdır.

Tədqiqatçıların bir qismi onları qəbirüstü abidə hesab etsə də, əslində belə daşların təyinatı bu günə qədər hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Əsasən hündür düzbucaqlı şəkildə olan bu plitələr daş altlıq üzərində ucalır. Onların üzərindəki ornament, şəkil və kompozisiyalar daha çox büt-pərəstlik elementləri təsiri bağışlayır.

Maraqlıdır ki, belə daş plitələrin aşkar edildiyi rayonların (Allahverdi, Barana, Qarakilsə, Ellər və s.) demək olar ki, hamısı qədimdən türk boylarının anayurdu olmuş, bu yerlərə ermənilərin ilk kütləvi axını çox-çox sonralar – bölgənin XIX yüzilin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Яралов. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.47, 114-115; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.29-33; 158-161.

Talında
daş plitə

Allahverdidə
daş plitə

TATEV MƏBƏDİ

Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Tatev kəndi yaxınlığında alban-türk xristian məbədi.

Rəvayətə görə, burada ilk kilsə Apostol Faddeyin şagirdi Yevstafey tərəfindən tikilmiş, VIII-IX yüzillərdə Siyuni arxiyepiskopunun kafedrası olmuş, 1837-ci ildə Eçmiədzin sinodunun qərarı ilə İrəvan yepiskopuna tabe edilmişdir.

Məbəd əvvəl qara daşdan tikilmiş, 889-911-ci illərdə sökülüb yerində yonulmuş daşdan iri gümbəzli, beş qurbangahı olan gözəl məbəd ucaldılmışdır. Məbədin girəcəyində müsəlman Sasunun qızı, Siyuni hakimi Darsaicanın arvadı Aruz xatunun məzarı yerləşir.

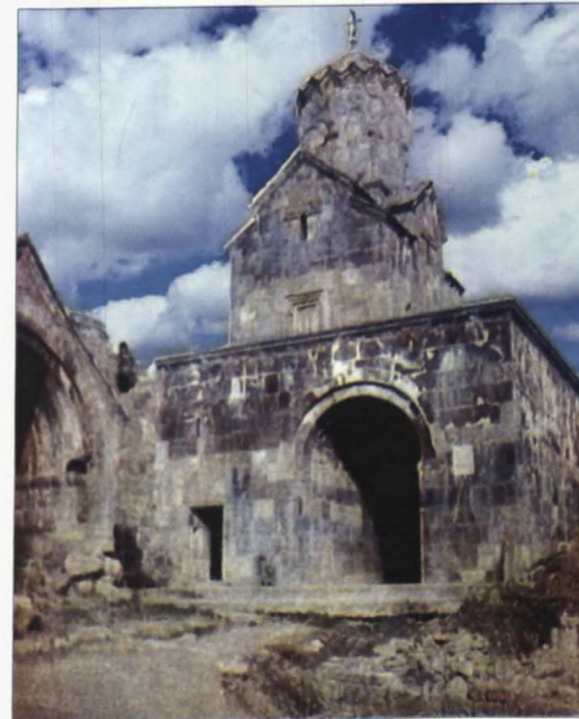
Məbəd 1931-ci il zəlzələsi zamanı böyük dağıntılara məruz qalmışdır.

Məbədin adı türkcə olmaqla "Tat" və "ev" sözlərindən yaranmışdır. Tat sözü Qərbi Azərbaycanda qədimdən oturaq həyat keçirən türklərə aid edilməklə yanaşı, həm də el arasında "tat ev" ifadəsi "böyük ev" anlamında da işlədilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.142; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 82; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.49; М.Н.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.294; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.10-11; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.141-143.

Alban-türk xristian məbədi Tatevin ümumi görünüşü (IX-X yüzillər).

Tatev məbədinin yaxından görünüşləri.

PIRƏGƏN MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Pirəgən (erməni tələffüzündə – Byurakan) kəndi ərazisində qədim arman-türk məbədi.

Pirəgən kəndi yaxınlığında, kiçik bir talada yerləşən bu məbəd VII yüzildə inşa edilmiş, sonralar ona yeni tikililər əlavə olunmuş, XIII yüzildə məbəd yenidən qurulmuşdur.

Adından da görüldüyü kimi, **Pirəgən (Pirəkan – pir yeri)** kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Kəndə ilk ermənilər XVIII yüzildə köçüb gəlmişlər.

Ermənilər son zamanlar kəndin Pirəgən adını dəyişib, Byurakan şəklinə salmışlar.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.583-586; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistən”, B., 1994, səh.113-116.

Pirəgən türk məbəd kompleksindən bir görünüş (X yüzil).

Pirəgən türk məbəd kompleksində zəng qülləsi (XIII yüzil).

MAKENİS MƏBƏDİ

Göyçə mahalının Basakeçər rayonunun Makenis kəndində alban-türk xristian məbədi.

Dağ dərəsində yerləşən məbəd hündür daş hasarla əhatələnmişdir və bu hasarın yeganə qapısı cənub-qərb tərəfə açılır. Daş hasarla məbəd arasında isə çoxlu köhnə tikili qalıqları vardır.

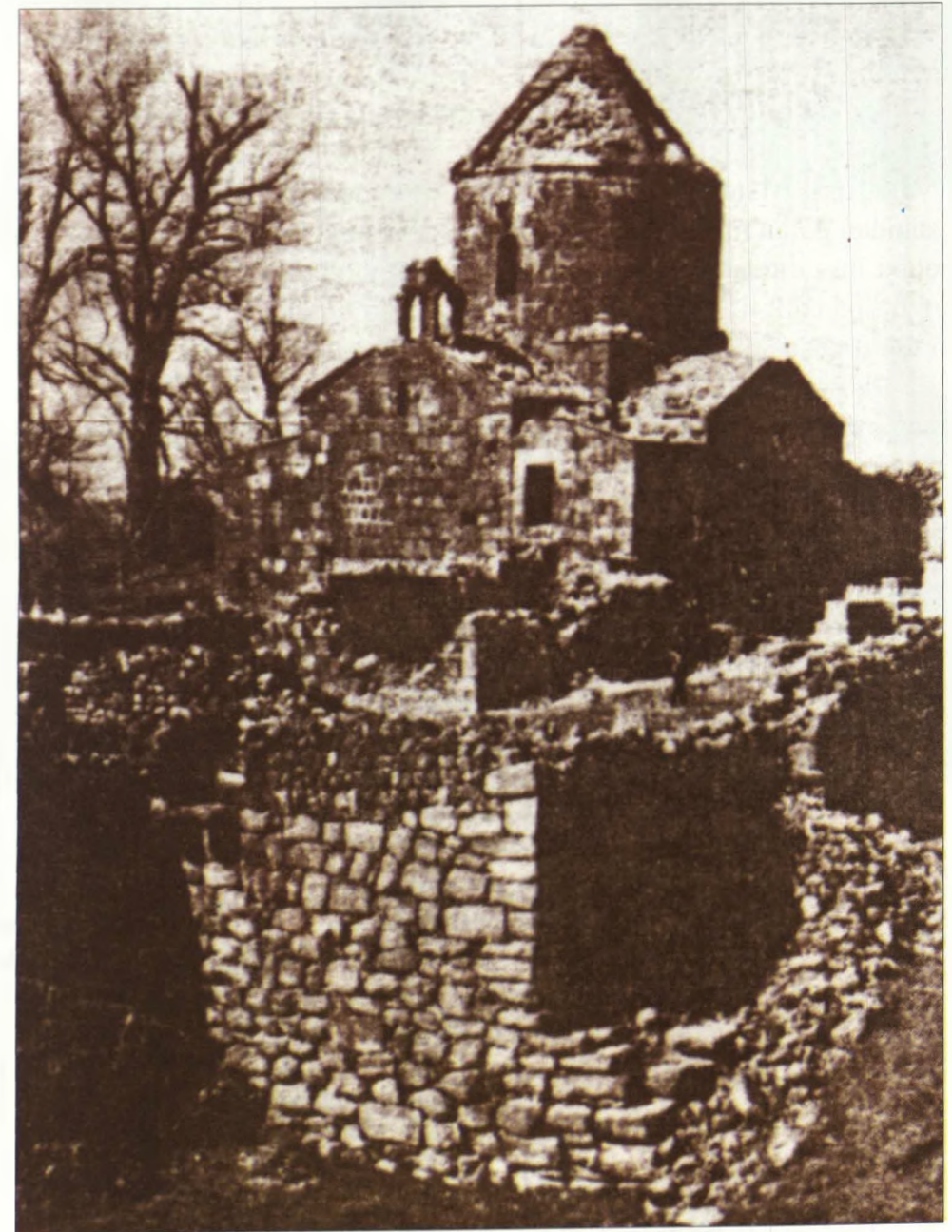
Məbəddəki kitabəyə istinad edən tədqiqatçılar onun 851-ci ildə Siyuni hakimi Suban tərəfindən tikildiyini iddia edirlər. Lakin "Siyuni tarixi" əsərinin müəllifi Stepan Orbelianın yazdıqlarından anlaşılır ki, Siyuninin 17-ci mitropoliti Matusak (III Yezdəgird zamanında) burada ölüb və dəfn olunub. Onda məbədin VII yüzilin ortalarından mövcud olması fikri meydana çıxır.

Sonra tarixçi Vardanın yazdığına görə, 816-cı ildə məbəd Babək tərəfindən dağıdılmış və od vurulub yandırılmışdır.

Görünür, Suban 851-ci ildə məbədi təzədən tikdirmiş, sonrakı yüzillərdə məbəd yenidən bərpa olunmuşdur.

Məbədin yerləşdiyi ərazi, bütövlükdə qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin 20-30-cu illərindən sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.51; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.53-59;

Makenis məbədinin
ümumi görünüşü

SƏNAIN MƏBƏDİ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tümanyən) rayonunun Sənain kəndində, Çətindağ dağı ətəyində arman-türk xristian məbədi.

Tarixçilərin fikrincə, Sənain Ərməniyədə ən qədim kilsədir. İsanın apostolları “möminlərin ibadəti üçün” burada xaç ucaltmış, IV yüzilin əvvəllərində Maarifçi Qriqori bu xaçın üstündə sovməə tikdirmiş, Yunanıstandan gələn monaxlar isə X yüzildə (951-ci ildə) burada əzəmətli daş məbəd inşa etmişlər. II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə məbəd təzədən bərpa edilmiş, 1932-ci ildə güclü zəlzələ nəticəsində gümbəzi dağılıb tökülmüşdür.

1940-cı ildə məbəd ermənilər tərəfindən təmir edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Sənain kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən köçüb gəlmişlər.

ƏDƏBİYYAT: A.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.131-132; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.101-103; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.56; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.280-281; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7-8; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.29-33.

Sənain türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (X yüzil).

AGBAT MƏBƏDİ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Manas (sovet dövründə – Allahverdi) şəhərindən 17 km şərqdə yerləşən Ağbat kəndində qədim arman-türk xristian məbədi.

976-cı ildə məşhur arman arxitektoru Tiridat tərəfindən inşa edilmiş, sonralar dəfələrlə təmir və bərpa olunmuşdur. Məbəd kompleksinə Müqəddəs Nişan, Müqəddəs Qriqor kilsələri, bir sovməə, kitabxana və s. daxildir. Orta yüzillərdə böyük dini və mədəni mərkəz kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Arxeoloji tədqiqatlar məbədin yerində qədimdən bütərəstlik məbədinin mövcudluğunu təsdiq edir.

Məbədin yerləşdiyi Ağbat kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

1950-ci ildə məbəd ermənilər tərəfindən bərpa edilmiş və ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. *Кавказ в археологическом отношении*, Тифлис, 1875, стр.32; О.Х.Халпхчян. *Архитектурные памятники Ахната*. В. кн. "Архитектура республик Закавказья" М., 1951, стр. 321-355; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества*, М., 1951, стр.56-58; Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.29-33.

Ağbat türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (X yüzil).

AXTALA QALASI

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonu ərazisində, Axtala dəmiryol stansiyasından 2,5-3 km aralıda qədim türk qalası və məbədi.

X yüzildə türksoylu Baqratilər sülaləsinin mühüm məntəqələrindən olan Axtala qalası öz əhəmiyyətini sonrakı yüzillərdə də saxlamışdır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Axtala kəndində XX yüzilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. XX yüzilin əvvəllərində kəndə 4 yunan ailəsi köçüb məskunlaşmışdır. İlk ermənilər isə kəndə 1922-ci ildən sonra köçüb gəlmişlər.

ƏDƏBİYYAT: V.M.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.29-33; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, В., 1995, səh.309.

Axtala türk qalası və məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşü (X yüzil).

QINDAVAZ MONASTIRI

Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən – Vayk) rayonunun Qindavaz kəndində, Arpa çayının sıldırım qayalıqları arasında boz daşlardan tikilmiş qədim alban-türk məbədi.

Mənbələrdə Siyuni knyazı türksoylu Sembatın arvadı Sofiyanın şərəfinə 936-cı ildə inşa edildiyi qeyd olunmuşdur.

Məbədin daxili yonulmuş daşlardan tikilmiş, ortadan giriş qapısı, qapının üst hissəsində pəncərə oyulmuş və üstü gümbüz formasında tamamlanmışdır.

1828-ci ilə qədər Qindavaz kəndində ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bölgənin ruslar tərəfindən işğal zamanı kənd boşalmış, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin 30-40-cı illərində köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.334; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №703; В.М. Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.50; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр. 94-98; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.153-157; K.Dərələyəzli, Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.114-115; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.220-221.

Qindavaz türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü (X yüzil).

MAĞARAVƏNG MƏBƏDİ

Dərəçiçək mahalında, Axta (13.06.1959-cu ildən – Razdan) rayonunun Mağaravəng kəndində, Zəngi çayının yuxarı axarında, çayın sağ kənarında arman-türk məbədi.

Məbəd kompleksində ən qədim tikili X yüzilə aiddir. XI-XII yüzillərin yadigarı olan baş məbəd günbəzli zal üslubunda inşa edilmiş, sonrakı yüzillərdə məbəd kompleksinə yeni tikililər əlavə olunmuşdur.

Məbəd 1940-cı ildə ermənilər tərəfindən bərpa edilərkən ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Adından da göründüyü kimi, məbədin yerləşdiyi Mağaravəng kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər (8 ailədə 51 nəfər İrandan, 26 ailədə 133 nəfər Türkiyədən) 1828-1830-cu illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.591-594; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №1263; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.62; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.39-43.

Mağaravəng türkc məbədinin müxtəlif görünüşləri (X-XI yüzillər).

Mağaravəng məbədinin daxili ornamentlərindən.

AMBERD QALA-QƏSRİ VƏ MƏBƏDİ

Əştərək rayonu ərazisində, Alagöz dağının cənub ətəyində, Arxaşan çayı kənarında qala-qəsər və məbəd.

Pəhləvuni knyazlarının nəsil mülkü olan məbəd Ərməniyənin günümüzə qədər gəlib çıxmış tək-tək feodal qəsrlərindən biridir. Əslində bu qala VII yüzildən mövcud olmuş, XI yüzildə yenidən inşa edilmiş, XIII yüzildə isə qəsdə güclü yangın olmuşdur.

Amberd məbədi isə 1026-cı ilin yadigarıdır.

Qalanın adı türkcədir və “ana qala”, “baş qala” anlamına gəlir.

Qala-qəsrin özü kimi, ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri də qədimdən Türk-Oğuz boylarının anauyrdu olmuşdur. Bu ərazilərə ilk ermənilər XVI-XVIII yüzillərdə ticarətlə və mövsümi qara işlərlə məşğul olmaq üçün gəlmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.308-309; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.76,84; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.51-52; Н.М.Токарский. Архитектура Армении, Ереван, 1961, стр.40-49; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistən”, В., 1994, səh.113-116.

Amberd türk qalasının müxtəlif görünüşləri (XI yüzil).

Amberd türk məbədinin ümumi görünüşü.

BECNİ QALASI VƏ MƏBƏDİ

Dərəçiçək mahalının Axta (30.06.1959-cu ildən – Razdan) rayonunun Becni (erməni tələffüzündə – Bjni) şəhəri kənarında, Zəngi çayının sıldırım qayalıqları sahilində türk qalası və məbədi.

Becni qalası X-XI yüzillərdə inşa edilmiş, çöldən daş divarlarla əhatələnmişdir.

Günbəzli zal üslubunda inşa edilmiş Becni məbədi isə 1031-ildə əslən becnili, türksoylu knyaz Qriqor Maqistr tərəfindən tikilmişdir. Bəzi erməni mənbələri isə məbədin VII yüzildən mövcud olduğunu iddia edir.

Mənbələrdə Bcni, Beçni, Beçini, Becənə kimi qeydə alınan Beni qala adı əslində **peçeneq** türklərinin adını daşıyır. Qədimdən türk boylarının anayurdu olan Bcni şəhərinə ilk ermənilərin gəlişi XVIII yüzilin sonlarına – XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.591-594; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.51; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.11; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, В., 1994, səh.39-43.

Becni türk qalasının xarabalıqları (X-XI yüzillər).

Becni qala divarları.

Becni türk-xristian məbədi (XI yüzil).

VAĞUDI MƏBƏDİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Vağudi kəndindən 2 km cənubda alban-türk xristian məbədi.

İki kilsə və yardımçı tikililərdən ibarət olan məbəd kompleksinin ilk kilsəsini 1000-ci ildə Siyuni alban hökmdarı Smbatın köməkliyi ilə onun arvadı Şahanduxt ucaltmış, 1007-ci ildə isə onun oğlu Sevada buradakı ikinci – günbəzli kilsəni tikdirmişdir.

Məbəd 1931-ci il zəlzələsi zamanı böyük dağıntılara məruz qalmışdır.

Ermənlər məbədi "Vorotnavank" adı ilə erməni kilsəsi kimi təbliğ edirlər. Halbuki məbədin yerləşdiyi Zəngəzur mahalı və Qarakilsə ərazisi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bu yerlərə ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

Vağudi kəndində isə 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Burada azərbaycanlıların 1918-1920-ci illər soyqırımından sonra kəndə Türkiyə-İrandan onlarla erməni ailəsi köçürülüb gətirilmiş və kənd ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı kəndə çevrilmişdir. 1988-ci ildə isə kəndin azərbaycanlı əhalisi növbəti dəfə soyqırımına məruz qalaraq tamamilə ovulub kənddən çıxarılmış, kənd bütünlüklə erməniləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: *Сисуан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.115; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.77-82; Musa Urud. Zəngəzur, B., 2005, səh.376-378.*

Vağudi məbədi

QANLICA MƏBƏDİ

Düzkənd (07.12.1945-ci ildən – Axuryan) rayonunun Yuxarı Qanlıca (26.04.1946-cı ildən – Marmaşen) kəndi yaxınlığında, Arpa çayının sahilində X-XIII yüzillər arman-türk xristian məbədi.

Məbədin divarlarındakı yazılardan onun 988-ci ildə böyük sərkərdə Bəhram (Vaxram) tərəfindən tikilməyə başlandığı və 1029-cu ildə tamamlandığı anlaşılır. Bu yazılarda Bəhramla yanaşı, atası Vasakın, qardaşları Apelqəribin və Həməzənin də adları çəkilmişdir. Məbəd 1225-ci ildə əsaslı şəkildə təmir edilmişdir.

Məbəd öz adını Qanlıca qədim türk etnonimindən almışdır. Ermənilər isə məbədin ilkin adının Marmaraşen olduğunu və “mərmər bina” anlamına gəldiyini iddia etsələr də (hərçənd ki, mərmər sözünün də ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur), özlərinin də etirafına görə, məbəd çəhrayı daşdan hörülmüşdür və orada mərmər adına heç nə yoxdur.

Qanlıca kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində köçüb gəlmişlər.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. *Кавказ в археологическом отношении*, Тифлис, 1875, стр. 94-96; Х.Ф.Б.Линч. *Армения (Путевые очерки и этюды)*, т 1, Тифлис, 1910, стр. 170-173; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. *Архитектура Армении*, М., 1950, стр.76-77; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества*, М., 1951, стр.50-51; *Архитектурные памятники Армении*, М., 1974, стр.9; Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”*, B., 1994, səh.99-103.

Qanlıca türk-xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (X-XI yüzillər).

KEÇARUS MƏBƏDİ

Dərəçiçək mahalının Axta (30.06.1959-cu ildən – Razdan) rayonunun Dərəçiçək (sovet dövründə – Tsaxkadzor) kəndində, Zəngi çayının sağ sahilində arman-türk xristian məbədi.

Gümbəzli dördkünc bina şəklində olan məbəddəki kitabələrdən məlum olur ki, o, 1033-cü ildə Siyuni knyazı Vasakın (Qazanın) oğlu Qriqor Maqistr tərəfindən tikilmişdir və burada onun sərdabəsi yerləşir.

Sonrakı yüzillərdə məbəd kompleksinə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbəd 1939 və 1947-1948-ci illərdə ermənilər tərəfindən bərpa edilərək, ona bir çox erməni elementləri əlavə olunmuşdur.

Keçarus məbədinin yerləşdiyi Dərəçiçək kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində köçüb gəlmişlər.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. *Кавказ в археологическом отношении*, Тифлис, 1875, стр.82; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. *Архитектура Армении*, М., 1950, стр.106-107; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. *Памятники армянского зодчества*, М., 1951, стр.59; *Архитектурные памятники Армении*, М., 1974, стр.9-10; Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.39-43.

Keçarus türk məbədinin bərpaya qədərki görünüşü (XI yüzil).

Keçarus türk məbədinin bərpadan sonrakı görünüşü.

XORAKERT MƏBƏDİ

Loru mahalının Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonu ərazisində, Ləlvar dağının qərb ətəyində, meşənin dərinliyində alban-türk məbədi.

Məbəddən və yardımçı tikililərdən ibarətdir. Ölçüsü planda 13 m x 8 m olan məbədin gümbəzi 36 sütun üzərində dayanmışdır.

Məbəd X yüzilin sonları - XI yüzilin əvvəllərində, məbədin gümbəzi isə bir qədər sonra – buradakı kitabələrə görə 1251-ci ildə inşa edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur və bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi ancaq XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 110-112; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники арманского зодчества, М., 1951, стр. 62-63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.29-33.

Xorakert alban-türk məbədinin
ümumi görünüşü
(X-XI yüzillər).

AĞARÇIN MƏBƏDİ

Karvansaray (09.09.1930-cu ildən – İcevan) rayonunda, Dilican şəhərindən 18 km şimalda dağlar qoynunda alban-türk xristian məbədi.

Ağarçin çayının meşəli sahillərində günbəzli zal formasında inşa edilmiş məbədin ən qədim tikilisi X yüzidə aiddir. Məbəd kompleksinin baş məbədi isə 1281-ci ildə inşa edilmiş, sonrakı yüzillərdə ona yeni tikililər əlavə olunmuşdur.

Ağarçin məbədinin ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Məbədin türklüyü onun adından da aydın görünür. Bura ermənilərin ilk gəlişi XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: *H.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.108; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.59-60; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.288; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр. 9; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.127-132.*

Ağarçin türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü (X-XIII yüzillər).

MİĞRİ QALASI

Zəngəzur mahalının Mığrı rayonunun Mığrı şəhərinin Böyük məhəllə hissəsinin şimalında qədim türk qalası.

Dağ sisiləsi boyunca nal şəklində düzülərək şəhəri dövrələyən qalanın dördü dairəvi, ikisi düzbucaqlı olmaqla 6 bürcü vardır. Qala haqqında ilk məlumat 1083-cü ilə aiddir. XVIII yüzildə isə qala yenidən qurulmuşdur.

Yonulmamış qranit daşlardan gil palçıqla hörülmüş qalanın divarları bayırdan təbii hasarla – sıldırım qayalı dağlarla əhatələnmişdir.

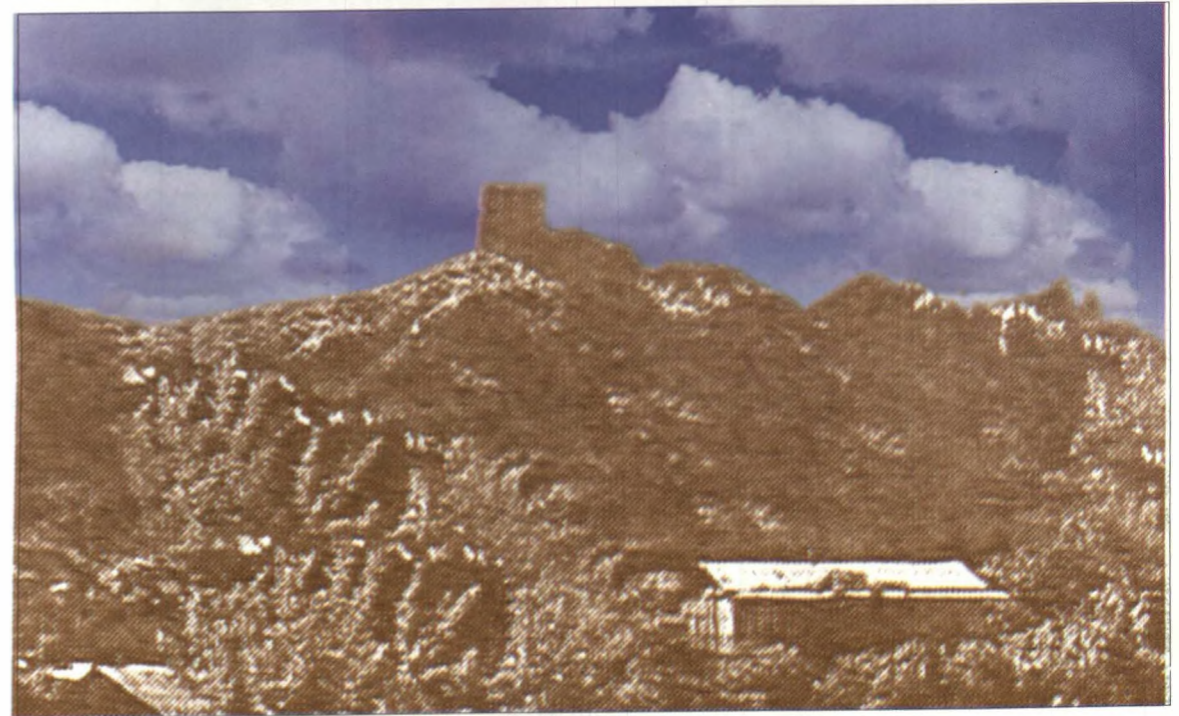
Qalanın ön divarları boyunca atəş açmaq üçün çoxlu sayda mazqalların olması onun müdafiə-istehkam xarakterli tikili olduğunu bir daha təsdiq edir.

Mığrı rayonu ərazisi, bütövlükdə Zəngəzur mahalı qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.141-143; *Musa Urud. Zəngəzur*, Bakı, 2005, səh.92.

Mığrı qalasının müxtəlif görünüşləri

XORANAŞAD MƏBƏDİ

Şəmşəddin (09.09.1930-cu ildən – Berd) rayonu ərazisində alban-türk məbədi.

Məbəddəki epigrafiq yazılardan onun 1196-cı ildə inşa edildiyi anlaşılır.

Planı demək olar ki, kvadrat şəkillidir: eni 11 m, uzunluğu 12,7 m.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində, bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.114; В.М. Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, В., 1994, səh.181-183.

Xoranaşad alban-türk məbədinin
ümumi görünüşü
(XII yüzil).

QIPÇAQ QALASI

Şörəyel mahalının Artik rayonunun Qıpçaq (31.05.1946-cı ildən – Ariç) kəndində qədim türk qalası.

Qıpçaq qalası kimi, Qıpçaq kəndi və Qıpçaq məbədi də eyniadlı düzdə - məşhur **Qıpçaq** düzündə yerləşir.

Qala ərazisindəki qədim məbədin 1201-ci ildə tikildiyini nəzərə alsaq, çox asanlıqla ehtimal etmək olar ki, qala ən azı XII yüzildə, bəlkə daha əvvəllər inşa edilmişdir. Təəssüf ki, kəndin və məbədin ətrafında qalanın ancaq qalıqları qalmaqdadır.

Adından da göründü kimi, qala Qərbi Azərbaycan ərazisində ilkin orta çağlardan məskunlaşmış Qıpçaq türklərinə məxsus olmuşdur.

Bu ərazilərə ilk ermənilər XIX yüzilin ortalarında İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.55; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61-62; Ə.Ələkbəri. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistən", В., 1994, səh.109-112; А.Баграмов. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Пәмбək bölgələrinin yer-yurd adları (топонимləri), Sumqayıт, 1996, səh.185.

Qıpçaq qalası

QIPÇAQ MƏBƏDİ

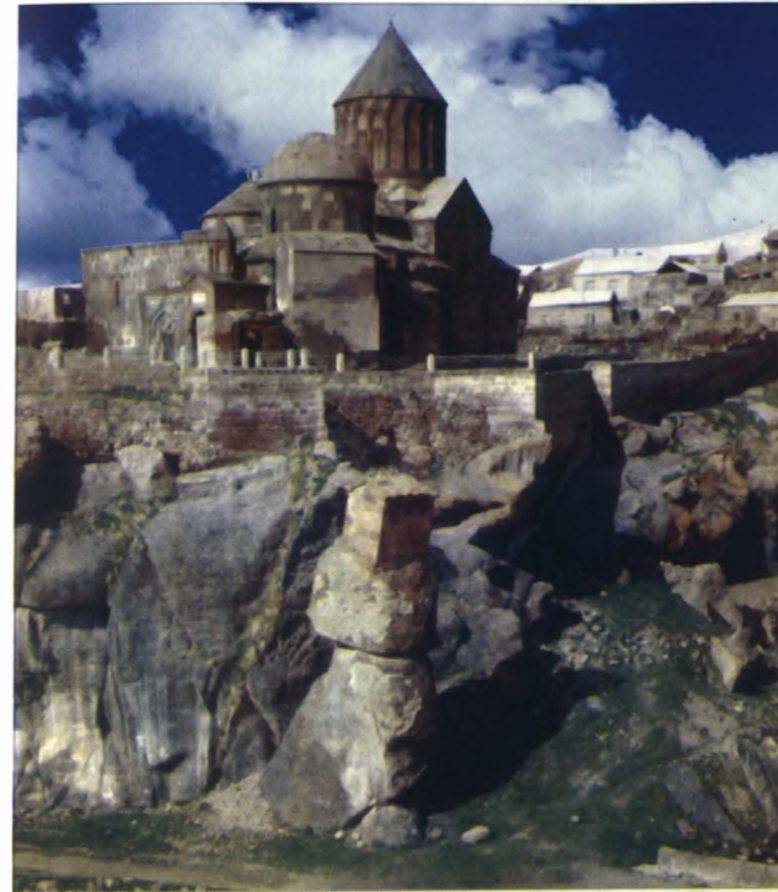
Şöröyel mahalının Artik rayonunun Qırçaq (31.05.1946-cı ildən – Ariç) kəndində arman-türk xristian məbədi.

Məbəd iki kilsə və digər tikililərdən ibarətdir. Günbəzli zal üslubunda tikilmiş baş məbədin 1201-ci ildə inşa olunduğu ehtimal edilir.

1946-cı il mayın 31-də kəndin türkcə **Qırçaq** adı dəyişdirilərək **Ariç**, məbədin adı isə **Ariçavəng** qoyulmuşdur.

Adından da görüldüyü kimi, məbəd Qırçaq türklərinə məxsus olmuşdur. Məbədin yerləşdiyi Qırçaq kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin ortalarında İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.55; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61-62; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistən”, В., 1994, səh.109-112.

Qırçaq türk-xristian məbədinin ümumi görünüşləri (XIII yüzil).

UZUNTALA MƏBƏDİ

Qazax-Şəmşəddil sultanlığı ərazisində, Karvansaray rayonunun Uzuntala (25.05.1967-ci ildən – Onut, 12.02.1969-cu ildən – Aygehovit) kəndi yaxınlığında, kənddən 3 km cənub-qərbdə meşənin dərinliyində alban-türk xristian məbədi.

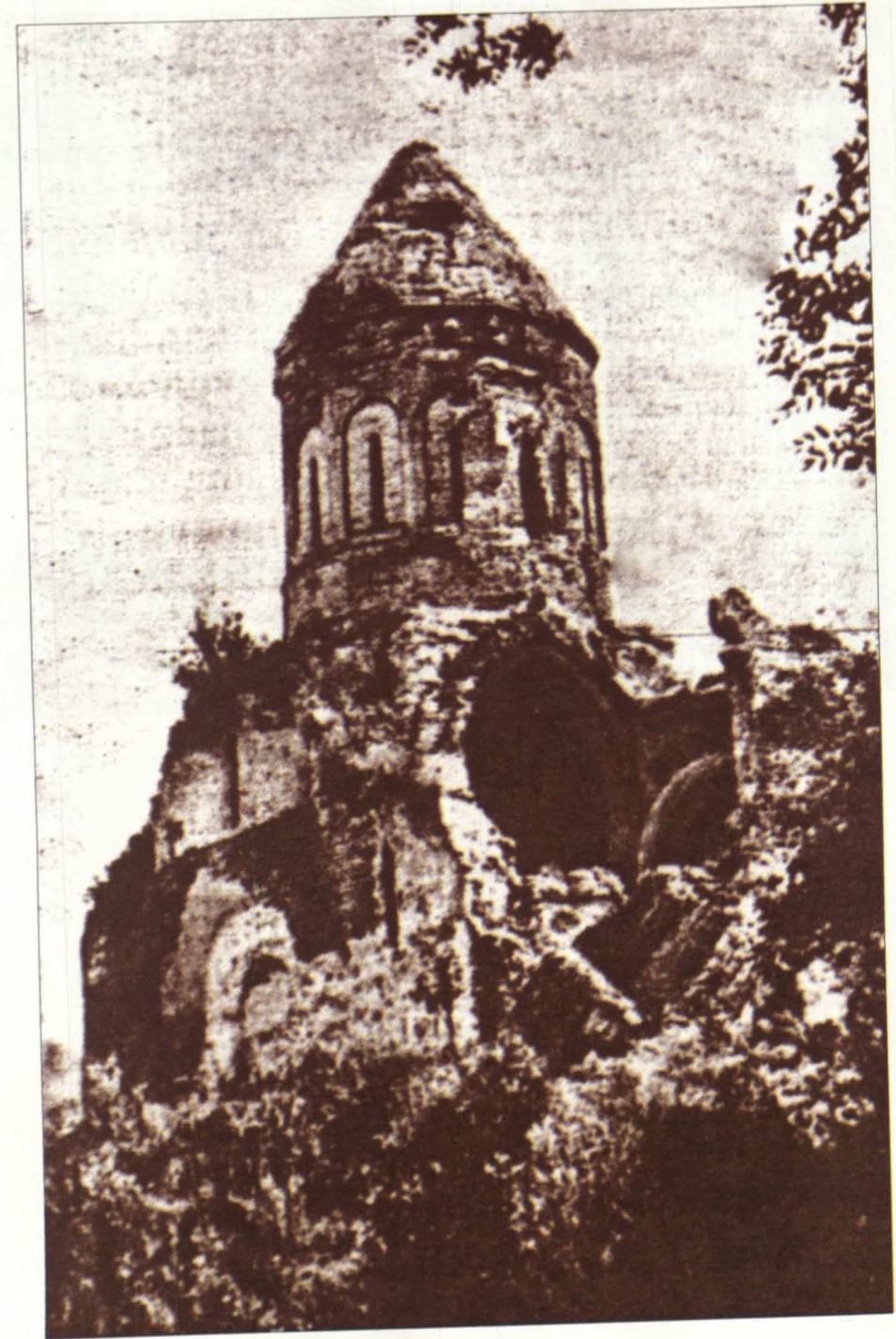
Vaxtilə daş hasar içində olan məbəd kompleksinə 2 kilsə və yardımçı tikililər daxildir. Həmin daş hasarın isə bu gün ancaq özülü qalmaqdadır. Kompleksin ətrafında həm də qədim yaşayış məskəninə xarabalıqları mövcuddur.

Monastırın baş məbədi günbəzli zal formasındadır, yarım sütunlar çatma tağlarla birləşmiş və bu tağların üstündə 12 üzlü günbüz ucalmışdır.

Məbəd bir neçə dəfə təmir olunmuş və əvvəlki görkəmi xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Hörgünün divar daşları bəzi yazılı daş və lövhələrlə əvəzlənmişdir ki, onlardan da birində "1201" tarixi qeyd olunmuşdur. Bu da həmin yerdə daha qədim bir məbədin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

İstər Karvansaray rayonu, istərsə də Uzuntala kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: O.Егуазарян. Исторические памятники Армянской ССР, V, Иджеванский район, Ереван, 1947, стр.45-46; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.127-132.

Uzuntala məbədi

QOŞAVƏNG MƏBƏDİ

Qazax-Şəmşəddil sultanlığı ərazisində, Karvansaray (09.09.1930-cu ildən – İcevan) rayonunda, Böyük Qarakilsə (03.01.1935-ci ildən – Kirovakan) şose yolunun sağ tərəfində, Turşsu bulağının yuxarısında alban-türk xristian məbədi. Ermənilər azərbaycanca "qoşa" sözünü sətri tərcümə edərək (cuğt – ermənicə "qoşa" deməkdir) məbədin adını **Cuğtağvəng** şəklinə salmışlar.

Qoşavəng kompleksi iki abidədən ibarətdir. Birinci abidə XII yüzildə, ikincisi isə 1201-ci ildə tikilmişdir. İkinci abidə qübbəsizdir.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Исторические памятники Делижанского района, Ереван, 1937, стр.33; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistən", B., 1994, səh.127-132.

Qoşavəng məbədinin ümumi görünüşü

ƏRGƏZ//ƏRQAZAN PİRİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ərgöz kəndi yaxınlığında alban-türk məbədi.

Qədim mənbələrdə **Ərkazan** kimi qeydə alınan və bu adı ilə Oğuz ərələrinə məxsusluğu (Ər Qazan) aydın olan bu pirin yaxınlığındakı kiçik daş kilsədəki kitabələrdə Siyuni hakimi Vasakın (türk adı – Qazan) oğlu Proşun (Urosun), onun Xatununun (Qutlu Xatunun), onların oğlu Atçının və Canbuğa ağanın adlarının çəkilməsi və 746 (miladi 1297) -ci il tarixin qeydə alınması abidənin XIII yüzildə tikildiyini və türk mədəniyyət nümunəsi olduğunu qəti şəkildə təsdiq edir.

Uzunluğu 16, eni 14 addım olan bu daş məbəd 1870-ci ildə bərpa edilmiş, lakin 1918-ci ildə erməni daşnakları pirin ətraf divarlarını dağıdıb içəri hücum etmiş, binaya xeyli ziyan vurmuşlar. 1950-60-cı illərdə isə ermənilər bu müqəddəs ocağı “bərpa edərək” görkəmini başqa şəkllə salmışlar.

Ərgöz kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Həmin tarixdə kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, elə o vaxtdan da xaraba qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпохе ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.334; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.30; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №752; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137; М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.75; К.Дərəләyəзли, Дərəләyəз од içində, B., 2001, səh.108-110, 183; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəз mahalı, Bakı, 2004, səh.207.

Oğuz türklərinin yadigarı olan Ərgöz//ƏrQazan pirinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

QOŞAVƏNG MƏBƏDİ

Karvansaray (09.09.1930-cu ildən – İcevan) rayonu ərazisində, Dilican yaxınlığında yerləşən Qoş kəndində alban-türk xristian məbədi.

XII-XIII yüzillərin yadigarıdır. Bəzi mənbələrdə abidənin "Alban salnaməsi"nin müəllifi, Qoş kəndindən olan Mxitar Qoş (1212-ci ildə vəfat etmişdir) tərəfindən tikildiyi göstərilir. Məbəd adını Qoş kəndinin adından almışdır. Məbədin baş kilsəsi 1191-ci ildə tikilmiş, sonrakı yüzillərdə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi Qoş kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

Sovet dövründə ermənilər kəndin adı ilə yanaşı, məbədin də adını dəyişib **Nor Getik** qoymuşlar.

ƏDƏBİYYAT: V.M.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61-62; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.290-291; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр. 8-9; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.127-132.

Qoşavəng türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü (XII-XIII yüzillər).

GÜNEYVƏNG MƏBƏDİ

Qazax-Şəmşəddil sultanlığı ərazisində, Karvansaray rayonunun Güney (03.01.1935-ci ildən – Getaşen, 25-05.1967-ci ildən – Kirants) kəndi yaxınlığında, kənddən 12 km qərbdə alban-türk xristian məbədi.

Güneysu çayının sol sahilində düzənlikdə yerləşən abidə kompleksi 3 kilsə, 1 kilsə yeməxanası və bir sıra yardımçı tikililərdən ibarətdir.

XII-XIII yüzillərin yadigarı olan baş məbəd bişmiş qırmızı kərpicdən tikilmişdir. Məbədin içindəki 10 ədəd yarım sütun tağlarla birləşmiş və bu sütun və tağlar üzərində səkkizguşəli günbəz ucaldılmışdır. Məbədin qərb və cənub tərəflərə iki əsas qapısı vardır. Şərqində isə qədim qəbiristanlıq mövcuddur.

Məbəd kompleksi vaxtilə daş divarla əhatələnmiş olsa da, hazırda bu divar dağılmış vəziyyətdədir.

25.05.1967-ci ildə məbəd kompleksinin yaxınlığında yerləşən Güney kəndinin adı dəyişdirilib **Kirants** qoyulduqdan sonrakı bütün erməni mənbələrində məbədin adı da saxtalaşdırılaraq "**Kirants-vank**" kimi yazılmağa başlanmışdır.

Məbədin yerləşdiyi Karvansaray rayonu və Güney kəndi əraziləri qədimdən Türk tayfalarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını bölgənin XIX yüzilin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: О.Егуазарян. Исторические памятники Армянской ССР, V, Иджеванский район, Ереван, 1947, стр.42-44; В.М.Арутюнян, С.А.Яралов. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.127-132.

Güneyvəng məbədinin ümumi görünüşü

Güneyvəng məbədinin yarımdağılmış vəziyyəti

ƏXİ TƏVƏKKÜL ZAVİYƏSİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndindən təqribən 600-700 m Həsənkəndi istiqamətində, yolun sol sahilində türk-müsəlman məbədi.

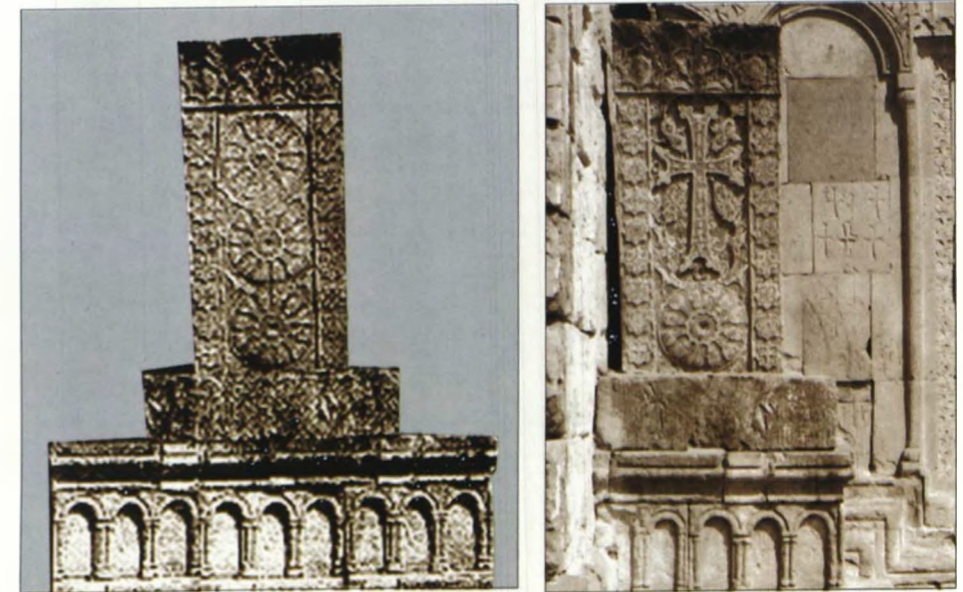
Zaviyənin girəcəyindən götürülmüş, üzərində 3 varlığın – yerin, ayın, günəşin rəmzi olan 3 dairə, hər dairədə 12 imamın rəmzi kimi 12 xətt və Dərələyəz mahalında yaşayan türk tayfalarının sayını bildirən səkkizguşəli ulduzlar həkk olunmuş daş lövhəni (hündürlüyü 2,5 m, eni 1,4 m) ermənilər sonradan xaçlaşdıraraq “erməniləşdirməyə” çalışmışlar. Daş plitə üzərində nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmış aşağıdakı yazı onun Əxi Təvəkkülün qəbirüstü abidəsi olduğunu təsdiq edir: “Bu məzar mərhum və uca şəhid, qadir Allahın mərhəmətinə ehtiyacı olan – Allah onun günahlarından keçsin – Əxi Təvəkküldür. 950-ci ilin məhərrəm ayında“ (950-ci hicri ilinin məhərrəm ayı = 6 aprel - 6 may 1543-cü il).

XII-XIII yüzillərdən mövcud olan zaviyənin süqutu XVI yüzildə Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşü ilə bağlı olmuşdur. Zaviyə tam dağıdılıb yerlə-yeksan edilmiş, onun şeyxi – Əxi Təvəkkül qətlə yetirilmiş, təxminən 30 il sonra isə onun məzarı üstündə daş abidə ucaldılmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137;* M.C.Нейтат. *Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.75;* K.Dərələyəzli. *Dərələyəz od içində, B.,2001, səh.107-108;* Həsən Mirzəyev. *Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.191-194.*

Əxi Təvəkkül zaviyəsinin uzaqdan görünüşü (XII-XIII yüzillər).

Əxi Təvəkkül zaviyəsinəndən götürülmüş daş lövhə.
Lövhenin təxmin edilən ilkin görünüşü.

AMAĞU//ANABAT MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Amağu kəndindən 2 km aralıda, Arpa çayı ilə Amağu çayı arasında qədim alban-türk xristian məbədi.

Məbədin ilkin adı **Anabat** olmuş, sonralar ermənilər onu **Nora-vəng**, yerli camaat isə **Amağu məbədi** adlandırmışlar.

Buradakı epiqrafik yazılardan anlaşılır ki, məbədin əsası 1221-ci ildə Siyuni hakimi Libarit Orbelian tərəfindən qoyulmuş, sonra knyaz Darsaiç 1275-ci ildə burada qardaşı Sembət üçün sərdabə, daha sonralar Darsaiçin oğlu Burtel ikimərtəbəli məbəd ucaltmışdır. Bura türksoylu Orbelianların nəsil sərdabəsi olmuşdur.

Elxanilər dövründə Arpa xan (1335-1336) abidəni bərpa etmiş, Sətibəy xatun (1339-1340) ikinci mərtəbəni yenidən qurmuş, qadınlarla kişilərin bir qapıdan daxil olmaması üçün ikinci mərtəbəyə ayrıca pilləkənlər əlavə etmişdir.

1840-cı il zəlzələsi zamanı məbəd xeyli zərər çəkmişdir.

Amağu kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, 1988-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçürülmüşlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпохе ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, стр.332; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №740; Н.Г.Бунятов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.96; В.М.Артуниоян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 63-64; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.20-28; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.133-137; К.Дərəләyəзли, Дərəләyəз од іçində, В., 2001, səh.111-113; Н.Мірзəєєв. Qərbi Azərbaycanın Дərəләyəз mahalı, В., 2002, səh.120.

Amağu//Anabat türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

ƏLƏYƏZDƏ HƏRBI KİLSƏ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndi yaxınlığında hərbi kilsə kimi tanınan məbəd.

XIII yüzilin sonlarında Siyuni hakimi Darsaiçin oğlu, məşhur tarixçi Stepan Orbelian tərəfindən tikilmişdir.

Məbədi tədqiq edən mütəxəssislərin yekdil fikri belədir ki, burada kilsənin qarşısındakı daş döşənmiş meydana açıq havada ibadət edən əsgərlər qarşısında moizə oxunar və onlar yürüşə gedərmişlər.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Ələyəz kəndinə ilk ermənilər (11 ailədə 58 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.616-618; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №753; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.56-57; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.11-12; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.133-137.

Ələyəzdə hərbi kilsənin uzaqdan görünüşü
(XIII yüzil).

XANAVƏNG MƏBƏDİ

Əştərək rayonu ərazisində, Kasax çayı kənarında yerləşən Xanavəng (erməni tələffüzündə – Ohanavəng) kəndində arman-türk xristian məbədi.

Məbədin baş kilsəsi 1216-1221-ci illərdə tikilmişdir. 1919-cu ildə məbədin günbəzi uçan zaman bütövlükdə məbəd ciddi ziyan çəkmişdir.

Məbəd 1940-1948-ci illərdə ermənilər tərəfindən bərpa olunarkən ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

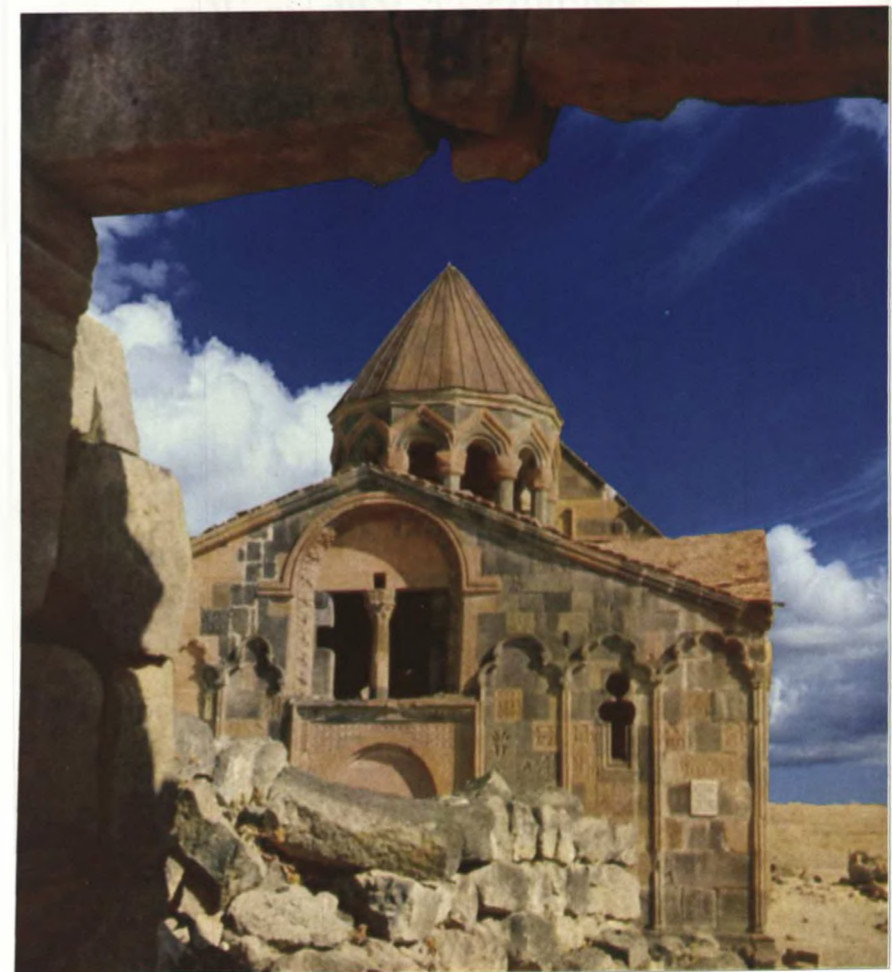
Bununla belə, məbədin yaxınlığındakı V yüzilə aid bazilika qalıqları burada daha qədim məbədin mövcudluğundan xəbər verir.

Xanavəng kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (36 ailədə 213 nəfər İrandan, 4 ailədə 16 nəfər Türkiyədən) 1828-1830-cu illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.309-310, 587-590; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №351; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.113-116.

Xanavəng türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

SAQMASAVƏNG MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Saqmasavəng kəndində arman-türk xristian məbədi.

Məbəd kompleksinin baş kilsəsi 1215-ci ildə tikilmişdir. Məbədin böyük kitabxanası olmuş, bu kitabxanada kitablar saxlanmaqla yanaşı, həm də əlyazmaların üzü köçürülmüşdür.

Bu xristian məbədinin arman-saq türklərinə məxsusluğu onun adından da görünür. Massaklarla bağlı Azərbaycanda çoxlu toponimlər (Masallı, Masazır, Massaget, Maştağa, Xaçmas və s.) mövcuddur.

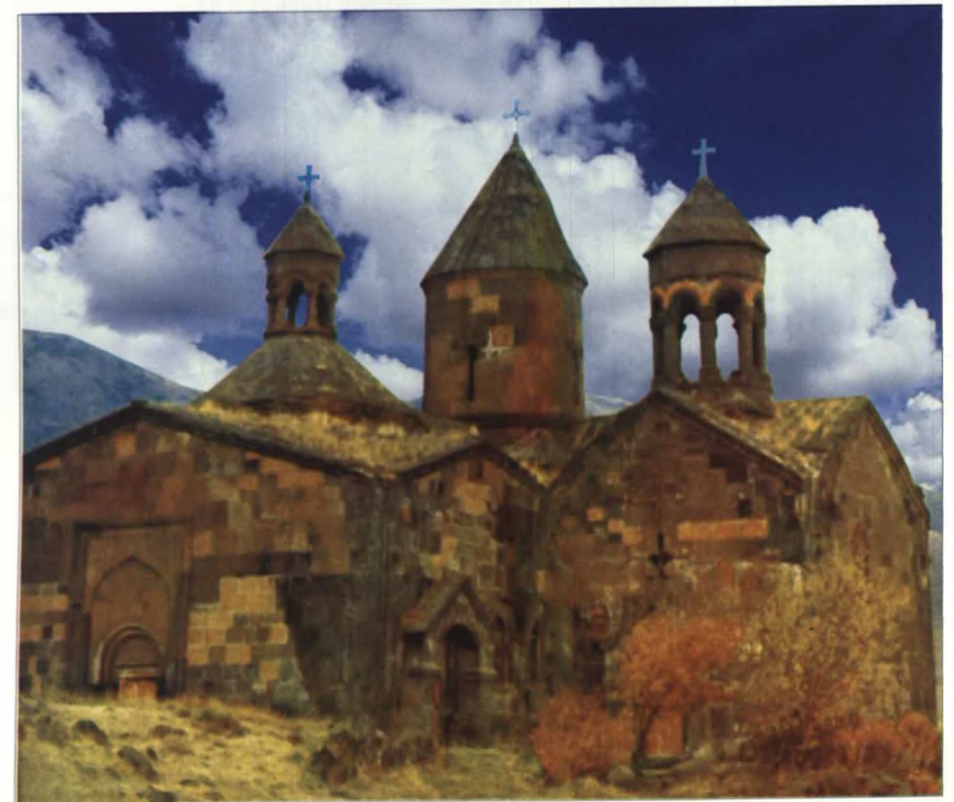
Tarix boyu Türk-Oğuz boylarının ana yurdu olan Saqmasavəng kəndinə ilk ermənilərin (1 ailədə 6 nəfər İrandan, 21 ailədə 125 nəfər Türkiyədən) gəlişi 1828-1830-cu illərə təsadüf edir.

Kəndin adı yerli əhalinin – azərbaycanlıların danışığında fonetik dəyişikliyə uğrayaraq **Sərimsavəng** kimi tələffüz olunurdu.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.311, 587-590; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр. 125; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №347; Н.Г. Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.107; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.62; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", В., 1994, səh.113-116.

Saqmasavəng türk-xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

TANAQATI//QARAVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Qaravəng kəndində qədim alban-türk xristian məbədi.

VII yüzildən mövcud olmuş, 1279-cu ildə onun yerində günbəzli məbəd ucaldılmışdır.

Stepan Orbelianın “Siyuni tarixi“ kitabında məbədin Abaqa xanın padşahlığında, Gögobanın katolikosluğunda, Siyuni hakimi Proşun və onun övladları Papak, Qazan və gənc Atçının vaxtında tikildiyi göstərilmişdir.

Məbədin divarları qaramtıl bazalt daşlardan hörüldüyündən camaat onu **Qaravəng** adlandırmışdır. Bütün tarixi mənbələrdə isə **Tanaqatı**, **Tanaat** kimi yazıya alınmışdır.

Məbədin girəcəyinin üst hissəsində qartal fiquru, qartaldan bir metr yuxarıda isə at fiquru həkk olunmuşdur ki, bu da məbədin Tanaat adının yerli camaat arasında “Tənha at” kimi yozulmasına haqq verir.

1920-ci illərdə kənd ləğv olunana qədər burda ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar.

ƏDƏBİYYAT: Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №753; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.39-41; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.115-116; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.347-350.

Tanaqatı//Qaravəng alban-türk məbədinin ümumi görünüşü (XIII yüzil).

DƏDƏLİ KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Əyər (10.09.1946-cı ildən – Aqarakadzor) kəndində, kənddən təxminən 1,5 km şərqdə, Keşişkənd qəsəbəsindən Əyər kəndinə gedən yolu iki hissəyə ayıran Arpa çayının üzərində birtağlı daş körpü.

XIII yüzildə tikilmiş, XVIII yüzildə təzədən bərpa olunmuş körpünün hər iki tərəfi eyni ölçülü hamar daşlarla hörülmüşdür.

Körpünün tikildiyi yerdə çayın sağ sahilindən sol sahilinə qədər olan məsafə 15,85 m, körpünün eni 4 m, suyun səthindən körpünün mərkəz xəttinə qədər olan məsafə 12 m, körpünün ümumi uzunluğu isə 30 m-dir.

Əyər kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (36 ailədə 186 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпохе ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.36-37; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.86-90; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.183-184.

Dədəli körpüsünün ümumi görünüşü
(XIII yüzil).

GERQAÇ (ƏYRİVƏNG, YUXARIVƏNG, GÖGART) MƏBƏDİ

Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonu ərazisində, Gərnı şəhər xarabalıqlarından 8-9 km aralıda qədim arman-türk xristian məbədi.

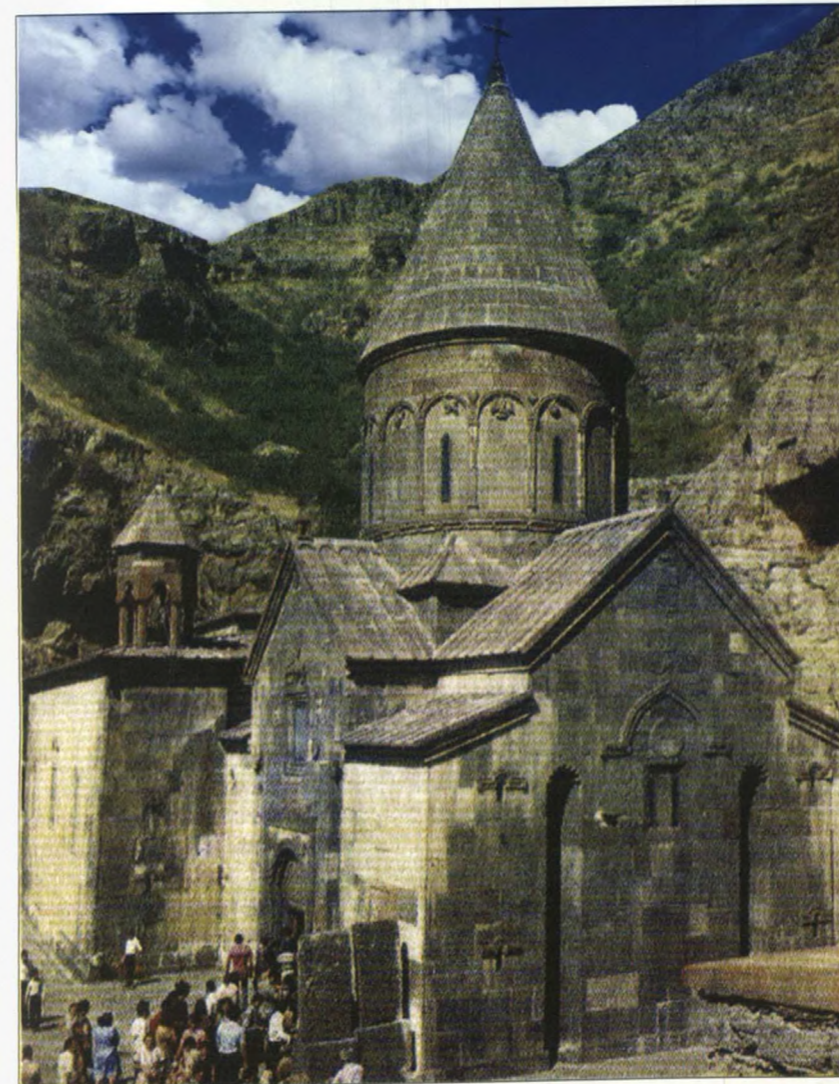
Qayadan yonulmuş, daxili müsəlman-türk arxitektura elementləri ilə bəzədilmiş məbədin bünövrəsinin qoyulması Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlansa da, indiki görünüşü XIII yüzilin yadigarıdır.

Məbədin qərb qapısı üstündə yazılmışdır: “Bu əsrarəngiz icma kilsəsi çar nəslindən Zakarın, qardaşı İohanın və onların övladları Şahənşahın və Avakın və baş kahin Parsaqın dövründə, qardaşların qayğısı ilə 663-cü ildə (miladi 1214-cü ildə – Ə.Ə.) ucaldılmışdır“.

Müxtəlif dövrlərdə məbəd Ayrıvəng, Əyrivəng, Yuxarıvəng, Gögart, Gerqaç adları ilə tanınmışdır ki, bunların hamısı türkcədir. Yerli danışıda kəndin, məbədin və onların yerləşdiyi dərənin adı **Görgəc** kimi tələffüz olunurdu.

1828-ci ilə qədər Gerqaç kəndində ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bölgənin ruslar tərəfindən işğalından sonra kənd xarabalığa çevrilmiş, yalnız məbəd qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.277, 510, 684; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.21-22; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 115-121; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.58-59; Ереван и его окрестности, стр.6; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.11; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, 2002, səh.577-579.

Gerqaç
türk məbədinin
müxtəlif
görünüşləri
(XIII yüzil)

SƏNAIN KÖRPÜSÜ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonunun Sənain kəndi kənarında, Tona (sovet dövründə – Debed) çayı üstündə birtağlı daş körpü.

1234-cü ildə yonulmuş daş plitələrdən hörülmüş körpünün sol qurtaracağı iri qaya, sağ qurtaracağı isə sahil üzərində dayanmışdır. Sağ tərəfdən körpünün ortasına qədər yol pillələrlə qalxır, sonra isə düz şəkildə davam edir.

Körpü 1940-cı ildə yenidən qurulmuşdur.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Sənain kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.92; В.М. Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.56; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.29-33.

Sənain körpüsünün ümumi görünüşü
(XIII yüzil).

ÇIRPILI KÖRPÜSÜ

Şörəyel mahalının Ağin rayonunun Çırpılı (03.02.1947-ci ildən – Nerkin Crapi) kəndi yaxınlığında, Arpaçay çayı üstündə körpü.

Dəqiq tikilmə tarixi bilinməyən bu körpü Qərbi Azərbaycan ərazisində orta çağlara aid ən böyük körpü sayılır.

Hazırda körpünün ancaq sol tağı qalmışdır, Türkiyə ərazisinə düşən sağ tağını isə çay yuyub aparmışdır.

Körpünün yerləşdiyi ərazi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Яралов. Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр.65-66; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh. 25-28.

Çırpılı körpüsü

TEĞƏR MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Teğər kəndində, Alagöz dağının ətəyində arman-türk xristian məbədi.

1220-1232-ci illərdə inşa edilmiş, XV yüzildə ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmuşdur.

Məbəd 1950-ci ildə ermənilər tərəfindən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan, mənbələrdə **Teğər, Diğir, Dığır** adları ilə qeydə alınan kənddə XIX yüzilin ortalarına qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin ortalarında köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: V.M.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.62; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.113-116.

Teğər türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü
(XIII yüzil).

ERDƏPIN MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Erdəpin (10.09.1946-cı ildən – Yeğegis) kəndindən 6 km şimal-şərqdə yerləşən qədim alban-türk xristian məbədi.

Bir-birindən 200 m aralıda tikilmiş iki kilsədən ibarət olduğu üçün yerli camaat onu **Qoşavəng** də adlandırmışdır.

Məbədin adı V yüzildən etibarən mənbələrdə çəkilir. Lakin məbəd kompleksində həmin dövrə aid heç bir tikili qalmamışdır. Məbədin hazırkı tikilisinin XIII-XIV yüzillərə aid olduğu ehtimal edilir.

Qədimdən Türk-Oğuz yurdu olan Erdəpin kəndinə ilk ermənilər (38 ailədə 172 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

10.09.1946-cı ildə kəndin və məbədin Erdəpin adı ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək **Yeğeqis** qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT: *O.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.51; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, B., 2002, səh.185-186.*

Alban-türk məbədi Erdəpinin ümumi görünüşü
(XIII-XIV yüzillər).

QILKÖRPÜ//QABAXLI KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, dərin bir dərədə, Camı çayının üstündə, “Qılkörpü” adı ilə də tanınan körpü.

Qabaxlı ilə Hüseynqulular kəndini və Yazılı qayanın üstündə yerləşən Nəbilər kəndi arasında olan köhnə yolu birləşdirirdi.

Çayın səthindən 6-7 m yüksəklikdə, sıldırım qayanın üzərində özülü qoyulan birtağlı körpünün uzunluğu 10 m, eni isə 3,5 m olmuşdur.

Çayın sağ və sol sahillərində qalıqları qalan körpünün XIII-XIV yüzillərdə inşa olunduğu ehtimal edilir.

ƏDƏBİYYAT: Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №764; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.68; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B.,2001, səh.94; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.335.

Qılkörpü//Qabaxlı körpüsünün ümumi görünüşü (XIII-XIV yüzillər).

BAŞKƏND//GÜLVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğecqnadzor) rayonunun Başkənd (10.09.1946-cı ildən – Vernaşen) kəndindən 7 km şimalda alban-türk xristian məbədi.

Bu günbəzli məbəd ağ şümşad daşlarla hörülmüşdü. Buna görə də XIX yüzildə ilk dəfə bura ayaq basan ermənilər onu Spitakavor (**spitak** – ermənicə “ağ” deməkdir) adlandırmışlar. Lakin XIX yüzilin sonlarında burada olan ingilis səyyahı A.Berje yazır ki, “çoxlu bəzəklərə malik” bu məbəd yerli müsəlmanlar tərəfindən **Gülvəng** adlandırılır.

Məbədin divarlarında Azərbaycan tarixinin XIII-XIV yüzillərinə aid dəyərli yazılar, təsvirlər vardır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Başkənd kəndinə ilk ermənilər (16 ailədə 91 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.38. О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.41-42; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137.

Başkənd türkcə məbədinin ümumi görünüşü (XIII-XIV yüzillər).

Başkənd məbədinin zəng qülləsi.

Başkənd məbədinin giriş qapısı.

ŞADIVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Həsənkənd (03.01.1935-ci ildən – Şatın) kəndindən 4 km şərqdə alban-türk xristian məbədi.

Məbədin tikilmə tarixi X yüzilə aid edilir. Buradakı tikililər isə, əsasən, iki dövrün – XIII-XIV və XVII-XVIII yüzillərin yadigarıdır.

1671-1677-ci illərdə məbəd yenidən qurulmuşdur.

Həsənkənd kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (17 ailədə 92 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: O.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.45-47; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.432-433.

Şadivəng türk məbədinin ümumi görünüşü (XIII-XIV yüzillər).

ARPA MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Arpa (10.09.1046-cı ildən – Areni) kəndində, Yelpiçay çayı ilə Arpa çayının qovuşduğu yerdə alban-türk xristian məbədi.

Məbədin kitabəsində onun Burtel Orbelianın, onun arvadı Vağağın, oğlanları Başken və İvanın şərəfinə Siyuni hakimi Darsaiçin əmri ilə yepiskop Ovanes Orbelian tərəfindən 1322-ci ildə tikdirildiyi göstərilmişdir.

Elxani hökmdarı Arpa xanın (1335-1336) adını daşıyan Arpa kəndində tarixən Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər XVIII yüzilin əvvəllərində Türkiyədən və İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: A.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.30; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.17-18; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.132-135.

Arpa türk məbədinin ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

ŞAH ABBAS//SƏLİM KARVANSARASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ələyəz dağının Səlim aşırımında, Ağkənd (03.07.1968-ci ildən – Ağcanadzor) kəndindən təqribən 700 m yuxarıda karvansara. Səlim aşırımının adı ilə Səlim karvansarası, el arasında isə Şah Abbas karvansarası adlanırdı.

Yonulmuş bazalt daşdan tikilmiş karvansara iki binadan ibarət idi. Uzunluğu 15, eni 7 arşın olan əsas bina şimaldan şərqə doğru uzanırdı. Uzunluğu 45 arşın, eni 21 arşın olan ikinci bina isə birinciyə perpendikulyar tikilmişdi.

Karvansaranın giriş qapısının üst hissəsində yarım dairə şəklində eni 2 m, orta hündürlüyü 1 m olan kitabədə ərəb əlifbası ilə binanın "pasport"u yazılmış, burada onun **Əbu Səid Xan Bahadur** (söhbət Çingiz xanın varislərindən olub, 1316-1335-ci illərdə Elxani dövlətinin taxtında öyləmiş Əbu Səid Xan Bahadurdan gedir) tərəfindən 1328-29-cı miladi ilində tikildiyindən bəhs olunmuşdur.

Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (cəmi 172 nəfər) 1923-1925-ci illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.65; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.69-72; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.12; М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.58-59; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.79-83; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.427-429.

Şah Abbas karvansarasının ümumi görünüşü (XIV yüzil).

Karvansaranın interyeri.

Karvansaranın giriş qapısı üstündə binanın "pasportu" yazılmış kitabə.

AĞKƏND KARVANSARASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ağkənd kəndindən 3 km aralıda, Səlim gədiyinin aşağısında karvansara. Qışda isti, yayda sərin olmaq üçün bina bütünlüklə torpağın altında tikilmişdir. Bir zaldan ibarət olan karvansara iç üzdən yonulmuş bazalt daşlarla, çöl hissəsi isə torpağın altında qaldığı üçün adi daşlarla inşa edilmişdir.

Üçnefli binanın daxili sahəsi 12,2 x 25,1 m, ümumi sahəsi 306 m²-dir. Sağ və sol tərəflərdə hər cərgədə 9 dayaqla cəmi 18 dayaqla yonulmuş daşlarla bir-biri ilə möhkəm birləşdirilmişdir.

Səlim karvansarasının zalı ilə Ağkənd karvansarası zalı arasındakı fərq yalnız ikincidə axur və su kanalının olmamasındadır. Bu oxşarlıqların hər ikisinin **Əbu Səid Xan Bahadır** (1316-1335) tərəfindən tikildiyini söyləməyə əsas verir.

Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (cəmi 172 nəfər) 1923-1925-ci illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: *O.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.69-72; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.83-85; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.99-100.*

Ağkənd karvansarasının yerüstü görünüşü (XIV yüzil).

Ağkənd karvansarasının interyeri (XIV yüzil)

SINIQ KARVANSARA

Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Yaycı (03.07.1968-ci ildən – Qarjis) kəndi yaxınlığında, qədim Urud yolunun üstündə türk-müsəlman abidəsi.

Bölgədəki bir sıra digər eynitipli karvansaralar (Dərələyəz mahalındakı Səlim və Ağkənd karvansaraları) kimi, Sınıq Karvansara da Azərbaycan Elxanilər dövlətinin hökmdarı **Əbu Səid Bahadır xan** tərəfindən qədim İpək Yolunun üstündə tikilmişdir. Elə buna görə də o, bəzən **Əbu Səid Karvansarası** da adlanmışdır. "Г" şəkilli karvansaranın giriş qapısının üstündəki iri daşın üzərində ərəb əlifbası ilə fars dilində yazılar və 698-ci hicri tarixi yazılmışdır ki, bu da abidənin 1319-cu il miladi tarixdə tikildiyini təsdiq edir.

Karvansaranın "**Sınıq**" adlanması isə tədqiqatçılar tərəfindən onun "Г" şəklində olması ilə izah olunur. Xatırladıriq ki, "**Sınıq**" sözü türkçədir, "**sınmış**" anlamındadır.

Karvansaranın divarı çaylaq daşından, əhəng və qum qarışıqlı məhlulla hörülmüşdür. Tağlar və sütunlar isə yonulmuş bazalt daşdan tikilmişdir. Karvansaranın ətrafında çox qədim qəbiristanlıq qalıqları mövcuddur.

Karvansaranın yerləşdiyi ərazi, bütövlükdə Zəngəzur mahalı qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.141-143; Musa Urud. Zəngəzur, Bakı, 2005, səh.89.*

Sınıq karvansara

ALIXAN PƏYƏSİ KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Səlim çayının üstündə, Qoytul kəndi ilə Həsənkənd kəndi arasında, hazırda xarabalıqları qalan Alıxan pəyəsi kəndinin aşağısında biraşırımlı daş körpü.

Hazırda Səlim çayının sağ sahilində körpünün bir hissəsi qalmaqdadır. Körpünün yerində çayın sağ və sol sahilləri arasında məsafə 13 m, körpünün eni 4 m, su səthindən orta xətti 9 m, ümumi uzunluğu 30 m olmuşdur.

Körpü divarındakı kitabələrin birində Süleyman şahın adı qeyd olunduğundan onun 1666-cı ildə tikildiyi ehtimal edilsə də, körpünün Elxani hökmdarı Süleyman xan 1340-1344 tərəfindən tikdirilməsi versiyası daha inandırıcıdır.

ƏDƏBİYYAT: Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №780; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B.,2001, səh.91-92; İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, B., 2002, səh.65; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.111-112.

Alıxan pəyəsi körpüsünün ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

HƏSƏNKƏND KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yegeqnadzor) rayonunun Həsənkənd (03.01.1935-ci ildən – Şatin) kəndində, Səlim çayının üstündə birtağlı daş körpü.

Su səthindən 3,5 m yüksəklikdə yerləşən, eni 2,67 m olan körpünün ümumi uzunluğu 12 m-dir.

XIV yüzildə türksoylu Çesar Orbelian tərəfindən inşa edilmiş, XVII yüzildə bütünlüklə yenidən bərpa olunmuşdur.

Həsənkənd kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (17 ailədə 92 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.48-49; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B.,2001, səh.93; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.267.

Həsənkənd körpüsünün ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

SALSAL QALASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ələyəz çayının sağ, Erdəpin çayının sol sahilində, Ələyəz və Erdəpin kəndlərinin əhatəsində olan Qabaqtəpə və ya Sal dağının sıldırım qayaları üzərində qədim türk qalası.

Qala divarlarının uzunluğu təqribən 5 km olmaqla iki giriş qapısından (Ələyəz və Erdəpin qəsəbələri istiqamətlərində) və Həsənkənd istiqamətdə divarın özülündən gizli bir çıxış qapısından ibarətdir. Qalanın daxili sahəsi təqribən 15-20 ha ərazini əhatə edir. Qalanın sağ tərəfində 30, sol tərəfində 20 evin xarabalıqları qalmaqdadır. Ev-otaqların damı gümbəz formasında olmuşdur.

Salsal qalasının yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, qalanın yaxınlığındakı Erdəpin kəndinə ilk ermənilər (38 ailədə 172 nəfər) və Ələyəz kəndinə ilk ermənilər (11 ailədə 58 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, стр.615-618; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.95-104; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.419-426.

Sal-sal türk qalasının uzaqdan görünüşləri
(orta yüzillər).

ƏLƏYƏZ MƏBƏDİ

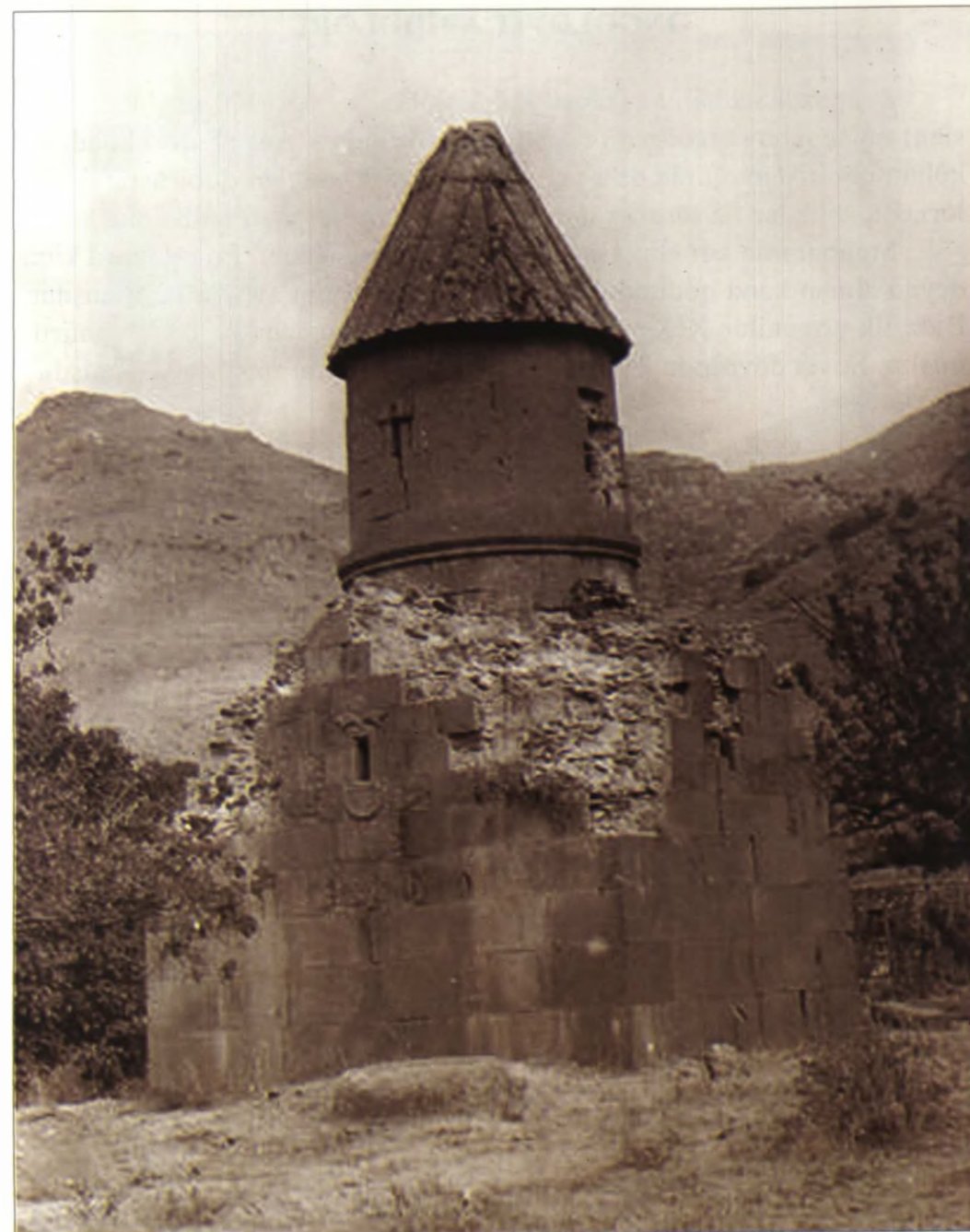
Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndinin şərq kənarında alban-türk xristian məbədi.

Planı düzbucaq şəklində olan bu günbəzli məbədin XIII yüzildə tikildiyi ehtimal olunur. Məbədin ətrafı geniş qəbiristanlıqla əhatələnmişdir. Qəbiristanlığın çox hissəsi hazırda bağ və əkin sahələrinin altına verilmişdir. Qəbirüstü sənduqə və daşların üzərindəki yazılardan onların 1301, 1318, 1325, 1342, 1345, 1349-cu illərə aid olduqları anlaşılır.

Məbədin cənub tərəfində qəbiristanlıqda böyük sərdabənin divarlarının qalıqları dururdu.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Ələyəz kəndinə ilk ermənilər (11 ailədə 58 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.616-618; О.Егуазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.57-58; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.200-202.

Ələyəz türkc məbədinin ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

ƏNGƏLƏVİT ABİDƏLƏRİ

Zəngəzur mahalı ərazisində, Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Əngələvit (erməni tələffüzündə – Angeqaqot) kəndinin köhnə qəbiristanlığında orta yüzillərə aid türk-xristian qəbirüstü abidələri. Bu abidələr öz forma rəngarəngliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Mənbələrdə adı Əngələvit, Angelaut, Angeqaqot, Engələyurd kimi qeydə alınan kənd qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan köçürülüb gətirilmişlər. Sovet dövründə kəndin adı **Angeqaqot** kimi rəsmiləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: *Сисуан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.80-81; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.77-82.*

Əngələvit kəndinin köhnə qəbiristanlığında türk-xristian qəbirüstü abidələri.

BUNUNİS ABİDƏSİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Bununis kəndində qəbirüstü daş abidə.

1321-ci ildə knyaz Orbelianın xatirəsinə ucaldılmışdır.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Bununis kəndi də qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XVIII yüzildə köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: *Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.84; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.77-82.*

Bununis türk kəndinin köhnə qəbiristanlığında qəbirüstü daş abidə (XIV yüzil).

GİRƏTAĞDA DAŞ ABİDƏ

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Yuxarı Girətağ kənd qəbiristanlığında daş abidə.

Yerli camaat arasında **Beldaşı** adı ilə tanınan bu daş-abidənin belində uzun bir ox şəkli həkk olunmuş, daşın bir üzündə əlində nizə, çiyində ox-yay atlı təsvir edilmişdir. Atlı əlindəki nizəni atın ayaqları altında çabalayan əjdahanın ağzına yeritmişdir. Daşın digər üzündə də ov səhnəsi təsvir edilmiş, ovçu əlindəki silahla dağ təkəsini nişan almışdır. Ondən yuxarıda su kuzəsi və qalxan şəkilləri həkk olunmuşdur. Bir qə-dər aşağıda ikinci qalxan şəkli oyulub.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Yuxarı Girətağ kəndinə ermənilərin ilk gəlişi Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonrakı dövrə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.83-88; R.Təhməzoğlu. "Daş yəhər" kövrəltdi məni, "Mədəniyyət" qəzeti, 11 aprel, 1991-ci il.*

Qədim türk kəndi olan Yuxarı Girətağ kənd qəbiristanlığında daş abidə (orta vüçillər).

ÖKSÜZ OCAGI

Ağbaba mahalının Amasiya rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Amasiya şəhərindən 25 km şimalda yerləşən Öksüz (19.04.1991-ci ildən – Darik) kəndinin kənarında müsəlman ocağı.

Öksüz piri 3-4 metr hündürlüyündə qranit qayadan ibarətdir. Ağbaba bölgəsində adamların ən çox inam bəslədiyi, tez-tez ziyarət etdiyi, kömək dilədiyi ocaqlardandır.

Rəvayətə görə, bu piri Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədin tanınmış sərkərdələrindən **Öksüzün** qəbridir. Deyilənə görə, Öksüzgil yeddi qardaş olmuşlar. Onlardan birinin də adı İbiş olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Ağbaba mahalı ərazisində iki İbiş kəndi mövcuddur. Hazırda biri Türkiyə ərazisində (köhnə İbiş), digəri Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonundadır (təzə İbiş). Türkiyə ərazisindəki köhnə İbiş kəndində Öksüz pirinə oxşar İbiş piri mövcuddur.

Abidənin yerləşdiyi ərazi, bütövlükdə Ağbaba mahalı tarix boyu Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, burada yaşayan azər türkləri 1988-ci il soyqırımı zamanı həmin ərazilərdən qovulub çıxarılmışlar.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.34-38;* A.Bayramov. *Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 1996, səh.179.*

Öksüz ocağı

CƏFƏRABAD//PİR HÜSEYN TÜRƏSİ

Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Ulu-xanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində qırmızı tuf daşdan inşa edilmiş səkkiztilli türbə.

Qaraqoyunlu əmirlərinin sərdabəsi üstündə ucaldılan türbənin hündürlüyü günbəzsiz 12 m olmuşdur. Türbəni yuxarıdan kəmərvarı əhatə edən 22 m uzunluğunda ərəbdilli kitabədə Çuxur Səd vilayətinin Saatlu (Sakadlı) tayfasından olan əmirləri **Pir Hüseyin** və atası **Əmir Səədin** (1411-ci ildə vəfat etmişdir) adları çəkilmişdir. Başqa sözlə, kitabədə yazılıb ki, bu günbəzli müqəddəs sərdabə böyük hökmdar **Pir Budaq xanın** və **noyon Yusifin** padşahlığında **Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyinin** əmri ilə hicri tarixlə 816-cı il rəcəb ayının 15-də (miladi tarixlə 1413-cü il oktyabrın 11-də – Ə.Ə.) tikilmişdir.

Türbə **Pir Hüseyin türbəsi** kimi də tanınırdı.

1828-ci ilə qədər kənddə ancaq Azər türkləri, 1830-cu illərdən etibarən isə İrandan köçürülüb gətirilmiş ermənilər yaşamışlar.

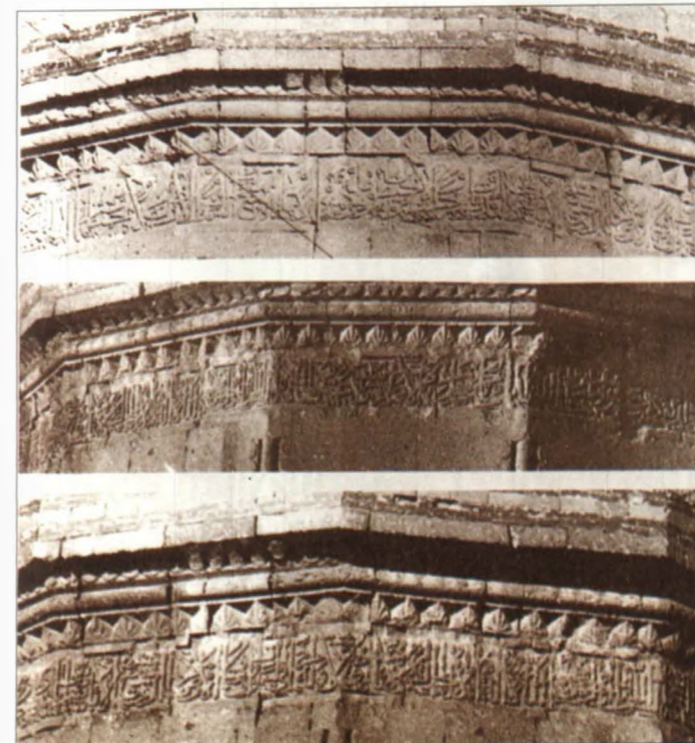
ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.266-267; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №18; S.Məmmədov. Qaynaqların sözü birdir, "Azərbaycan" jurn., 1989, №11; S.Məmmədov. İrəvan şəhərində etnik proseslər, "Azərbaycan" jurn., 1992, №1-2; С.А.Мамедов. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв., Б., 1993, стр.138-140; М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр. 66-67, 174; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, B., 2002, səh.139-142.

Cəfərabad//Pir Hüseyin türbəsinin əsl görkəmi (XV yüzil).

Cəfərabad//Pir Hüseyin türbəsi gümbəzi dağılmış halda.

Cəfərabad//Pir Hüseyin türbəsinin kitabəsi (XV yüzil).

URUD QƏBİRİSTANLIĞINDA QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən – Vorotan) kəndindəki orta yüzillər qəbiristanlığında üstü yazılı çoxlu qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəlləri qeydə alınmışdır.

1961-ci ildə Urud kəndində elmi ezamiyyətdə olan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. M.Nemətova XV-XVII yüzillərə aid 100-ə qədər belə abidəni tədqiq etmişdir. Həmin abidələrin hər birinin üstündə ərəb dilində mərhumun kimliyi, ölüm tarixi, bəzən də ölüm səbəbi qeyd olunmuşdur.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra ayaq basmışlar.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.77-82; M.Urud, Urud, B., 2000, səh.28-49; M.C.Нейтман. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.71-73, 184-190.*

I Sənduqə. Kəndxuda Şeyx Rizanın oğlu Əmrusol. 883-cü ilin ramazan ayı (miladi noyabr-dekabr 1478-ci il – red), avğvan nəsindən.

II Sənduqə. Bu məzarın sahibi mərhum Oğul ibn Muraddır. 963-cü il. (Miladi 1555/56-cı il – red).

III Sənduqə. Məmmədqulunun oğlu Əmrusolun gəlini Pəri xan. Taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. 909-cu il. (Miladi 1503/04-cü il – red).

IV Sənduqə. Xan Məhəmməd ibn Mənahid. 983-cü il. (Miladi 1575/76-cı il – red).

V Sənduqə. Əmrusolun oğlu Mehdigar. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il – red).

VI Sənduqə. Nurunun oğlu Kədaxur.

VII Sənduqə. İmamqulunun oğlu Bəhmən. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il – red).

VIII Sənduqə. Aysoltan. 992-ci il. (Miladi 1584-cü il – red).

IX Sənduqə. Məhəmmədqulunun oğlu Vəli bəyin oğlu İbrahiməli. Daşı yazdı Vəli. 989-cü taun ili. (Miladi 1581-ci il – red).

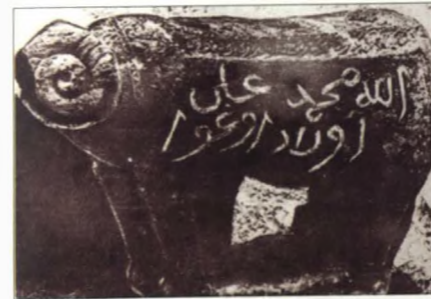
X Sənduqə. Kərəm oğlu Mahmud. 909-cu il. (Miladi 1503/04-cü il – red).

XI Sənduqə. Məhəmmədqulunun oğlu Əmirəmin oğlu Əlixar. 989-cu il. (Miladi 1581-ci il).

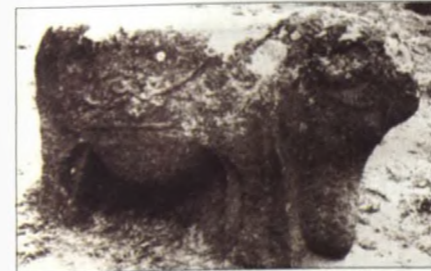
XII Sənduqə. Nurunun oğlu Şahnəzər. 1007-ci il (Miladi 1598/99-cu il).

1-ci qoç. Əmirəmin oğlu İftixar. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il). Allah, Məhəmməd, Əli, avladi-avğyan (alban övladı).

2-ci qoç. İmamqulunun oğlu Çələbi. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il).

3-cü qoç. Səfərqulu. 993-cü il. (Miladi 1585-ci il).

4-cü qoç. Dəri xəstəliyindən vəfat etmişdir. İsgəndərin oğlu Fəxr. 1019-cu il. (Miladi 1610/11-ci il).

İRƏVAN QALASI

1504-cü ildə Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl vəziri Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində, indiki İrəvan şəhəri yerində qala tikmək göstərişi verir və Rəvanqulu xan 7 ilin tamamında bu qala tikintisini başa çatdırır.

Sonralar Osmanlı-İran müharibələri zamanı dağıdılan qala divarlarını 1582-1583-cü illərdə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa daha da möhkəmləndir.

Eni 790 m, uzunluğu 850 m olan qalanın divarları daşdan və çiy kərpicdən hörülmüşdü. Onlar elə qalın idilər ki, hətta top mərmisinə davam gətirirdilər. Qalanın bayır divarının hündürlüyü 10 metrdən hündür idi və bu divarda 17 bürc vardı. Qala ikiqat divarla dövrələnmişdi. Daxili divar birincidən də hündür idi və onların arasında təxminən 50-60 metr məsafə vardı. **İçqaladan** təxminən 1 km məsafədə **Keçiqa** adlı ikinci – köməkçi qala yerləşirdi. Ümumiyyətlə, İrəvan qalasının üst-üstə 50-60 bürcü, 3 möhkəm qapısı olmuşdur: 1) cənubda **Təbriz qapısı**; 2) şimalda **Meydan qapısı**, 3) **Körpü qapısı**.

1827-ci il oktyabrın 1-də qala ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Həmin vaxta qədər qalada ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar.

1864-cü ildə bu qala tamamilə uçurulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.14; У.В.Çəmənzəминли. *Тарихи соғрафи və иқтисади Азәрбајсан, В., 1993, сәһ.30-31; Ə.Əлəкбәрли. Қадим Түрк-Оғуз јурду – “Ермәнistan”, В., 1994, сәһ.184-187; Ј.Şардән. Сəyahətnамə, В., 1994, сәһ.21; С.Қiyasi, İ.Bozyel. Ермәни күлтүр тerroru, Ankara, 1996, сәһ.7; М.Сүлейманов *İрəван ханлығынын Русияјаја бирләşдирilməsi тарихиндән, В., 1997, сәһ.23-25; İ.Мəммədov. Тарихимиз, torпағимиз, тaleyimiz. В., 2002, сәһ.45-46; Ə.Əлəкбәрли. Qərbi Azərbaycan, I cild, Vedibasars mahalı (2-ci nəşri), В., 2003, сәһ.67-74.**

İrəvan qalasının panoramı (J.Şardənə görə, 1672).

İrəvan qalasının panoramı (Tavernyeyə görə), 1655-ci il.

Rus ordusunun müsəlman-türk şəhəri olan İrəvan qalasını işğal etməsi. Şəhər qarnizonunun təslim olması. 1827-ci il. Rəssam Rubo.

İrəvan qalasının planı (1827). 1.Məscidlər. 2.Xan sarayı. 3.Taxıl anbarı. 4.Barıt zirzəmisini. 5.Çaya çıxan su yolu. 6.Qala qapıları. 7.Surb Gevork kilsəsi. 8.Surb Ananiya monastırı. 9.Xristian karvansarayı. 10.İran karvansarayı. 11.Xan bağının bir hissəsi. 12.Çamam. 13.Dəyirman. 14. Daş körpü.

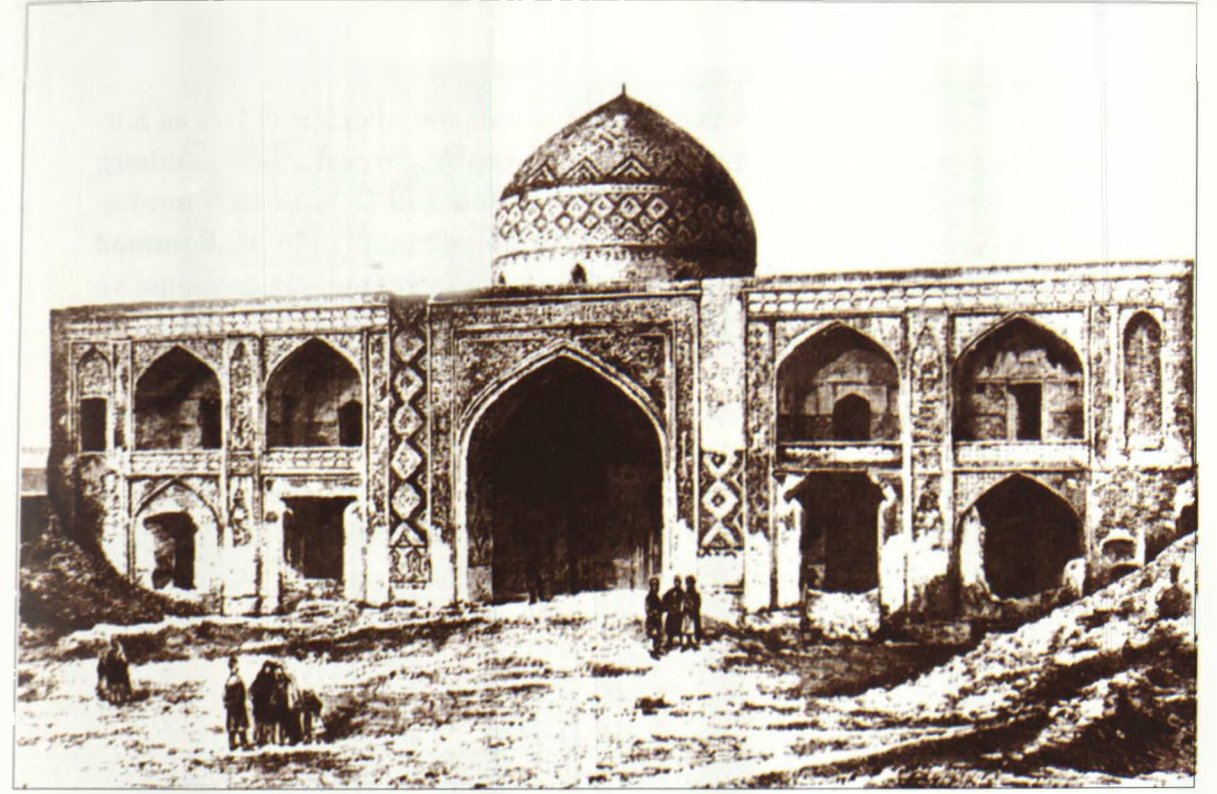
İRƏVANDA QALA//SƏRDAR MƏSCİDİ

Qala məscidi və ya Köhnə məscid İrəvandakı məscidlərin ən qədimi idi. O, Şah İsmayılın tapşırığı ilə onun vəziri Rəvanqulu xanın İrəvan qalasını tikdirdiyi dövrə təsadüf edirdi. 1510-cu ildə Şah İsmayılın əmri ilə tikilmiş bu məscid 1589-cu ildə osmanlılar tərəfindən təzədən bərpa edilmişdir.

İrəvan qalası içərisində Sərdar Sarayı yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu **Sərdar məscidi** də adlandırırdılar.

1918-ci ildə ermənilər şəhərin müsəlman əhalisini bu məscidin içərisinə dolduraraq məscidlə bir yerdə yandırmışlar.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni kultür terrörü, Ankara, 1996, səh.8-9; Ə.Ələkbərli. İrəvan məscidləri, "Xalq qəzeti", 18 may 1997-ci il; C.Qiyasi. Qədim İrəvan şəhəri, "Respublika" qəzeti, 14 noyabr 2002-ci il.

İrəvan Qala//Sərdar məscidinin ümumi görünüşü
(XVI yüzil).

SƏRDAR SARAYI//XAN SARAYI

İrəvan qalasında Xan Sarayı.

İrəvan qalası tikilən vaxtdan (1510) mövcud olan Saray İrəvan Sərdarı **Əmirqunə xan Qacar** (1605-1625) tərəfindən yenidən ucaldılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan hakimi **Hüseynəli xan** (1762-1783) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu **Məhəmməd xan** (1784-1805) Sarayın Şüşəbənd adı ilə tanınan Güzgülü salonunu və yay imarətini inşa etdirmişdir.

Sərdar Sarayı böyük qəbul otağının divarlarında Sərdar Hüseyn xanın, qardaşı Həsən xanın, farsların əfsanəvi qəhrəmanı Fəraməzin, Fətəli şahın (1797-1834), Abbas Mirzənin (1783-1833), Rüstəm və Söhrabın portretləri həkk edilmişdi. Saray 1913-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin təcavüzünə məruz qalmış, dağıdılmış, həmin portretlər 1913-cü ildə çıxarılıb Tiflisə aparılmışdır və onlardan bir neçəsi hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. 1918-ci ildə isə ermənilər Sarayın binasını yerlə-yeksan etmişlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, стр.894; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т I, Тифлис, 1910, стр.280-283; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян, Ереван, 1968, стр.33-34; Y.V.Çəmənzəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, B., 1993, səh.30-31; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995, səh. 452-453; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni kültür terrörü, Ankara, 1996, səh.8-9; M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, B., 1997, səh.25-26; İ.Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002, səh.46-47.

İrəvan qalasının və Sərdar sarayının Zəngi dərəsindən görünüşü.

İrəvan Sərdar Sarayının Güzgülü salonunun interyeri (XVIII yüzil).

İrəvan Sərdar Sarayının Yay imarəti (XVIII yüzil).

SƏRDARABAD QALASI

Sərdarabad mahalının Sərdarabad (03.01.1935-ci ildən – Hoktemberyan) rayonu ərazisində türk-müsəlman qalası.

İrəvan sərdarı tərəfindən tikildiyi üçün sərdarın şərəfinə **Sərdarabad** qalası adlanmışdır.

Türkiyə sərhədində yerləşən Sərdarabad qalası İrəvan şəhərinin qapısı sayıldığından həmişə xarici hücumların əsas zərbəsini öz üzərinə götürmüş, qanlı döyüşlərin meydanına çevrilmişdir.

XIX yüzilin əvvəllərində rus generallarının hücumu zamanı da qala uğrunda amansız döyüşlər getmiş, bu döyüşlər zamanı qala xeyli dağıntılara məruz qalmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində – 1930-cu il sentyabrın 9-da Sərdarabad mahalı ərazisində mərkəzi Sərdarabad qalası olmaqla Sərdarabad rayonu yaradılmış, 03.01.1935-ci ildə Sərdarabad rayonunun adı dəyişdirilərək Hoktemberyan rayonu, Sərdarabad qalasının adı isə Hoktemberyan kəndi qoyulmuşdur.

Sərdarabad mahalı qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.149-152; Musa Urud. *Zəngəzur*, B., 2005, səh.185.

Sərdarabad qalasının rus qoşunları tərəfindən alınması

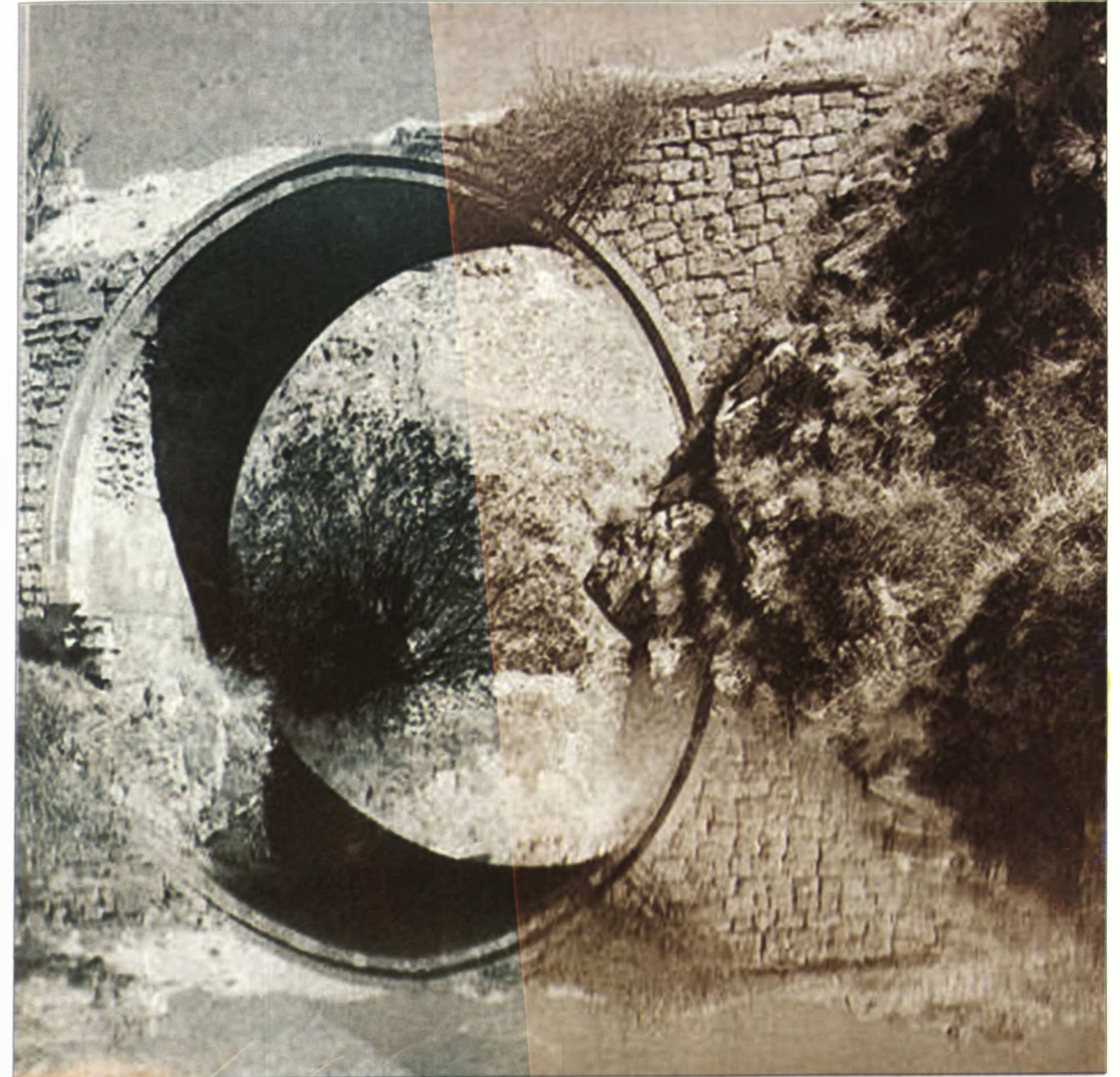
ARZUMAN KÖRPÜSÜ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Dərəbas kəndində orta yüzillərə aid birtəgəl daş körpü.

Yazılı mənbələrdə adı 844-cü ildən çəkilən və ətrafı qədim qəbir və abidələrlə zəngin olan Dərəbas kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, **Dərəbas** (“Dərə başı” anlamında) kənd adı kimi, **Arzuman** körpü adı da türkcədir.

Dərəbas kəndinə ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.85; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82.

Dərəbas türk kəndində
Arzuman körpüsünün ümumi görünüşü
(orta yüzillər).

LƏMBƏLİ KÖRPÜLƏRİ

Loru mahalının Barana (31.12.1937-ci ildən – Noyemberyan) rayonunun Ləmbəli (31.12.1937-ci ildən – Debedaşen) kəndində Tona (Debed) çayı üstündə körpü tağları.

Ləmbəli kəndi ilə Sadaxlı kəndini birləşdirən üç qədim körpü aran Borçalısı ilə dağ Borçalısını birləşdirməklə tarixi İpək Yolunun üstündə yerləşmişdir.

XVI-XVIII yüzillərin yadigarı olan bu körpülər XIX yüzildə Rusiya-İran müharibələri zamanı dağıdılmışdır.

Ləmbəli kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, 1948-ci ilə qədər burada ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər 1948-ci ildən sonra köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.48-52; B.Ənsər. Qara əllərin qara əməlləri, “Xalq qəzeti”, 13 sentyabr 1997-ci il; S.Nəzərli. Ləmbəli, B., 2004, səh.29-33.*

Qədim türk-oğuz kəndi Ləmbəlidə körpü dayaqları (XVI-XVIII yüzillər).

OŞAKAN KÖRPÜSÜ

Kərbi mahalı ərazisində, Əştərək rayonunun Oşakan kəndində, Kasax çayı üstündə daş körpü.

1706-cı ildə inşa edilən beş tağlı körpünün tağları arasında dalğayan qurğular tikilmişdir.

Oşakan körpüsünü "Qərbi Azərbaycan abidələri" albom-kitabına daxil etməyimizin səbəbi ondan ibarətdir ki, bu yerlər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş və bu ərazilərə ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

İrəvan xanlığı zamanında tikilmiş bu körpünün də bu ərazilərə çox-çox sonralar köçüb gəlmiş ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

*ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Яралов.
Памятники армянского зодчества, Москва,
1951, стр.67; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz
yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.113-116.*

Oşakan körpüsü

İRƏVAN KARVANSARALARI

İrəvan şəhəri Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən olduğu üçün burada çoxlu karvansaralar var idi.

Şəhərin ruslar tərəfindən işğalından sonra İ.Şopen 1829-1832-ci illərdə şəhərdə hələ mövcud olan belə karvansaralardan 7-i qeydə almışdır: Gürcü, Culfa, Zöhrab xan, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı Əli.

Bişmiş kərpicdən tikilmiş və əsasən şəhərin mərkəzində, Bazar meydanının ətrafında yerləşən bu karvansaralar XVI-XVIII yüzillərin yadigarı olmaqla Azərbaycan-türk mədəniyyətinin parlaq nümunələri kimi öyrənilməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.879; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.41-42; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995, səh.453.

İrəvanda Ovşar karvansarası (XVI-XVIII yüzillər)

İrəvanda 78 dükanlı Gürcü karvansarası (XVI-XVIII yüzillər).

SOYLAN KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən – Vayk) rayonunda, Soylan (19.04.1991-ci ildən – Vayk) kəndindən 1 km aralıda, Arpa çayı üstündə körpü.

Uzunluğu 30 metrə çatan körpünün sağ tərəfi Arpa çayının səthindən 32 metr yüksəklikdə olan sıldırım qayanın üstündə, sol tərəfi isə çayın sol sahilində çay səviyyəsindən 12 m yüksəklikdəki sıldırım qayanın üstündə 13,5 x 4,5 m ölçüdə daş hörgünün üzərində qərar tutmuşdur.

Körpünün XVII yüzilin əvvəllərində çayın bu sahilindən o sahilinə ordu keçirmək üçün azəri türkləri tərəfindən inşa edildiyi ehtimal olunur.

Körpünün sağ sahilindən baxanda orta sütunun təqribən 8-9 metrliyində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabə mövcud olmuşdur.

Soylan kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər buradakı Azərbaycan türklərinin 1905-1906-cı il soyqırımından sonra köçürülüb gətirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.153-157; K.Dərələyəzli. *Dərələyəz od içində*, B.,2001, səh.90-91; İ.Bayramov. *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*, B., 2002, səh.527; Həsən Mirzəyev. *Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı*, Bakı, 2004, səh.431.

Soylan körpüsünün ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

KASAX KÖRPÜSÜ

Əştərək rayonu ərazisində, Kasax çayı üstündə üçtağlı daş körpü.

Körpünün böyük və orta tağları arasında üçkünc formada dalğayaran tikili inşa edilmişdir. Uzunluğu 17 m, eni 5 m olan bu körpü XVII yüzilin yadigarıdır.

Körpünün yanındakı digər körpü qalıqları burada qədimdən (bəzi ehtimallara görə XII yüzildən) başqa bir körpünün olduğunu söyləməyə əsas verir.

İstər Əştərək, istərsə də Kasax adlarından göründüyü kimi, bu ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Bu yerlərə ermənilərin kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT: *Н.Г.Бунятов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.82; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistən”, B., 1994, səh.113-116.*

Kasax körpüsünün ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

QIRMIZI KÖRPÜ

İrəvan şəhərində ikitəgəli körpü.

Zəngi çayı üstündəki bu körpü 1679-cu ildə tikilmişdir. Qırmızı daşdan hörüldüyündən **Qırmızı körpü**, Zəngi çayı üstündə salındığından **Zəngi körpüsü** də adlanmışdır.

Ümumi uzunluğu 80 m, hündürlüyü 11 m, eni 4,8 m olan bu ikitəgəli körpünün hər iki tərəfdə əlavə su axını üçün bir kiçik keçidi (köməkçi tağı) da vardır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.67; Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.35-36; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", В., 1994, səh.184-187.

İrəvanda Qırmızı körpünün ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

GEDƏR KÖRPÜSÜ

İrəvan şəhərində birtağlı körpü.

1664-cü ildə Zəngi çayının qolu olan Gedər çayı üstündə qırmızı daşdan tikilmişdir.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.36; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.184-187; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, В., 1995, səh.453.

İrəvanda Gedər körpüsü
(XVII yüzil).

CAME MƏSCIDI // ŞAH ABBAS MƏSCIDI

İrəvan qalasında məscid.

Sərdar Sarayının şərqində yerləşən bu məscid 1606-cı ildə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629) tərəfindən tikdirildiyindən ona **Şah Abbas məscidi** də deyirdilər.

Məscidin ətrafında mədrəsə, kitabxana, karvansara və onları əhatə edən böyük həyət, həyətdə hovuz olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə məscid erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış, 1928-ci ildə məsciddə olmuş Azərbaycan Arxeologiya Komissiyasının üzvü İsa bəy Əzimbəyov məscidin Şah Abbasın adı çəkilən kitabəsini oxumuş, tarixini dəqiqləşdirmiş, onun gümbəzinin dağıldığını, ətrafının viranə şəkli salındığını qeydə almışdır.

Uzun müddət yararsız halda saxlanan məscid binasını ermənilər 1940-cı illərdə bütünlüklə məhv etmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.184-187; *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası*, B., 1995, səh. 449-450; C.Qiyasi, İ.Bozyel. *Erməni kultür terrörü*, Ankara, 1996, səh.8; M.Süleymanov. *İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən*, B., 1997, səh.25; Ə.Ələkbərli. *İrəvan məscidləri*, "Xalq qəzeti", 18 may 1997-ci il.

İrəvanda Şah Abbas məscidinin ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

DƏMİRBULAQ MƏSCIDI//GÜNLÜKLÜ MƏSCİD

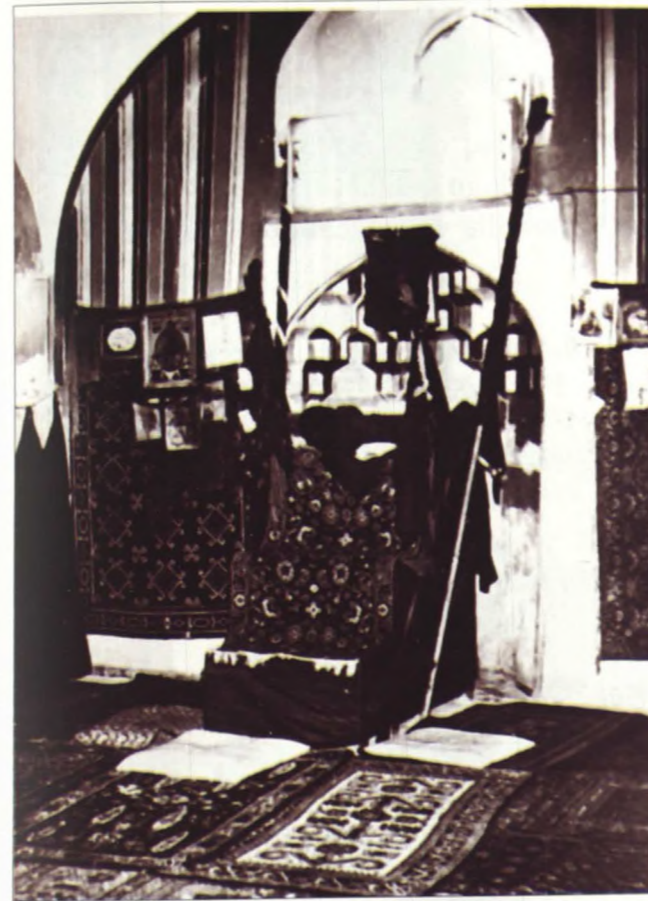
İrəvan şəhərində məscid.

Şəhərin Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşdiyi üçün **Dəmirbulaq məscidi**, məscid binasının üstündə düzəldilmiş günlüyə görə isə **Günlüklü məscid** də adlanmışdır.

Məscid **Hacı Müzəffər ağa** adlı şəxs tərəfindən XVII-XVIII yüzillərdə tikilmişdir.

1988-ci ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərən və şəhərin dindar müsəlmanlarına xidmət edən məscid həmin ilin fevralında erməni millətçiləri tərəfindən hücumə məruz qalmış, talanmış, sonra isə od vurulub yandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.32; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", В., 1994, səh.184-187; "Göycə" qəz., 24 dekabr 1994-cü il.

İrəvanda
Dəmirbulaq məscidinin
iç görünüşləri
(XVII-XVIII yüzillər).

DƏMİRBULAQ KÖRPÜSÜ

İrəvan şəhərində birtəgəli daş körpü.

Şəhərin içindən keçən kiçik Dəmirbulaq çayı üstündən salınmış körpünün XVII-XVIII yüzillərin yadigarı olduğu ehtimal edilir.

İrəvan şəhərində Dəmirbulaq adlı məhəllə və məscid də olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT: V.M.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.36; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187.

İrəvanda Dəmirbulaq körpüsünün ümumi görünüşü (XVII-XVIII yüzillər).

GÖY MƏSCİD // HÜSEYNƏLİ XAN MƏSCİDİ

İrəvan şəhərində məscid. Tikintisinə 1760-cı ildə başlanmış, 1764-cü ildə İrəvan sərdarı Hüseynəli xan Qacar (1762-1783) tərəfindən tamamlanmış, onun adı ilə **Hüseynəli xan məscidi** də adlanmışdır.

Eni 66 m, uzunluğu 97,2 m olan Göy məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü və İrəvan şəhərinin mərkəzi Came məscidi idi, digər məscidlərə din xadimləri buradan göndərilirdi.

Məscid kompleksi ibadət və din xadimləri üçün yaşayış otaqlarından, qış və yay salonlarından, mədrəsədən və s. tikililərdən ibarət idi. Məscidin 4 minarəsi (3-ü dağıdılmış, yalnız 1-i qalmışdır), çarhovuzlu-fəvvarəli geniş həyəti, zəngin kitabxanası olmuşdur.

Məscid XX yüzildə ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır: 1) 1918-ci ildə; 2) 1955-ci ilin martında türk din xadimi Mahmud Aruz oğlu, həyat yoldaşı və 22 nəfər türk üləması məsciddə ibadət edərkən.

Son zamanlar məscidin binası tarix muzeyinə çevrilmişdi. Hazırda ermənilər bu məscidi "Fars məscidi" adı ilə dünyaya təqdim edirlər.

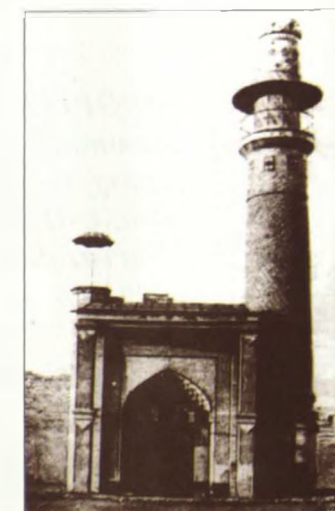
ƏDƏBİYYAT: X.Ф.Б.Линч. *Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр. 277-280; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян Ереван, М., 1968, стр.31-32; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. B., 1995, səh.450-452; C.Qiyasi, İ.Bozycel. Erməni külütür terrörü, Ankara, 1996, səh.8; Ə.Ələkbərli. İrəvan məscidləri, "Xalq qəzeti", 18 may 1997-ci il; S.Şükürov. İrəvan hakimi Hüseynqulu xan və onun Zəngibasar mahalı, Gəncə, 2000, səh.51-53; C.Qiyasi. Qədim İrəvan şəhəri, "Respublika" qəz., 14 noyabr 2002-ci il.*

İrəvanda Göy məscid (XVIII yüzil).

İrəvanda Göy məscidin girişi.

Göy məscidin 1981-ci il mənzərəsi.

İrəvanda Göy məscidin həyətinə hovuz

HACI NOVRUZƏLİ MƏSCİDİ

İrəvan şəhərində məscid.

XVIII yüzilin 2-ci yarısında **Qara Seyid** adlı şəxs tərəfindən tikilmişdir.

Məscid şəhərin Hacı Novruzəli məhəlləsində (indiki dəmiryol vağzal rayonu) yerləşdiyindən məhəllənin adı ilə **Hacı Novruzəli məscidi** də adlanmışdır. Bu məhəllədə XX yüzilin əvvəllərinə qədər bir nəfər də erməni yaşamamışdır. Hacı Novruzəli bu məscidi tikdirən Qara Seyidin nəvəsi olmuşdur.

Tək minarəli bu məscid XX yüzilin əvvəllərində erməni millətçiləri tərəfindən yandırılaraq məhv edilmişdir.

Məsciddə uzun illər Molla Qasım axundluq etmişdir.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-П., 1852, стр.687; Seyfulla Cəfərli. Hacı Novruzəli məscidi, "Vətən həsrəti" qəz., 23 iyul, 1993-cü il; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni külütür terrörü, Ankara, 1996, səh.8.

İrəvanda Hacı Novruzəli məscidinin ümumi görünüşü (XVIII yüzil).

İRƏVAN HAMAMLARI

İrəvan şəhəri orta yüzillərin ən böyük Qafqaz şəhərilərindən biri kimi, çoxlu mədəni tikililərə də malik olmuşdur. Belə tikililər sırasında hamamlar mühüm yer tutur. İ.Şopen 1829-1832-ci illərdə belə hamamlardan 9-u siyahıya almışdır:

İrəvanın **Şəhər hissəsində**: 1. Şeyxülislam, 2. Zal xan, 3. Mehdi bəy; **Təpəbaşı hissəsində**: 4) Hacı Bəyim, 5. Şeyxülislam, 6. Hacı Əliyev, 7. Qafar, 8. Kərim bəy; **Dəmirbulaq hissəsində**: 9. Həsənəli (Cəfər bəy adı ilə də tanınır) hamamları.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, стр.867; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.41; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.184-187.

İrəvan hamamlarından birinin giriş qapısı
(XVIII yüzil).

İRƏVANDA BAZAR MEYDANI

Köhnə İrəvan şəhərinin baş meydanı.

Burada böyük ticarət mərkəzi (bazar) yerləşdiyindən o, Bazar meydanı adlanmışdır. Şəhərin əsas dükan və karvarsaraları burada yerləşirdi.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.41; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", В., 1994, səh.184-187.

İrəvanda Bazar meydanının ümumi görünüşü
(XVIII-XIX yüzillər).

URUD KÖRPÜSÜ

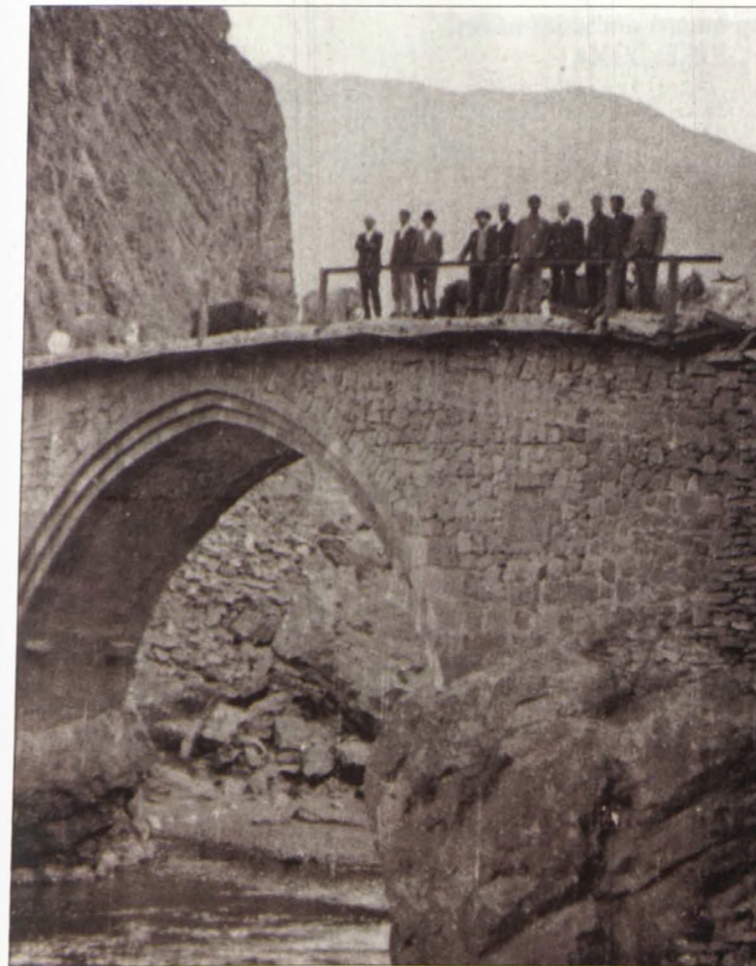
Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən – Vorotan) kəndində, Bazarçay çayı üstündə birtəgəl körpü.

Bədir və Qala qayalarının arasında iki iri daşın üzərində 1855-ci ildə bölgənin müsəlman bəyləri tərəfindən inşa edilmişdir. 15-20 addım uzunluğunda olan bu körpü Urud azərbaycanlı kəndini onun kövsənləri, bağları ilə birləşdirir, mahalın Şam, Dərəbas, İrmis, Bəhrülü, İlizin və s. azərbaycanlı kəndlərinə gediş-gəlişi təmin edirdi.

Körpünün tikintisində çay daşları, əhəng və s. təbii tikinti materialları ilə yanaşı, yüz minlərlə yumurta sarısından da istifadə olunmuşdur.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra ayaq basmışlar.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh. 77-82; M.Urud. Urud, B., 2000, səh.54.*

Qədim türk kəndi
Urudda
Urud körpüsünün
müxtəlif görünüşləri
(XIX yüzil).

KÖHNƏ İRƏVANDA AZƏRBAYCANLILARIN ŞƏXSİ EVLƏRİ

Orta yüzillər İrəvan şəhəri Qafqazın ən böyük siyasi-mədəni mərkəzlərindən biri olmaqla həm də nadir maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin Azərbaycan türk şəhəridir. Burada azərbaycanlı memarların ucaltdığı türk zadəganlarına məxsus şəxsi müklər, yaşayış evləri də öz bitkin memarlıq həlli baxımından abidə adı daşımağa layiqdir.

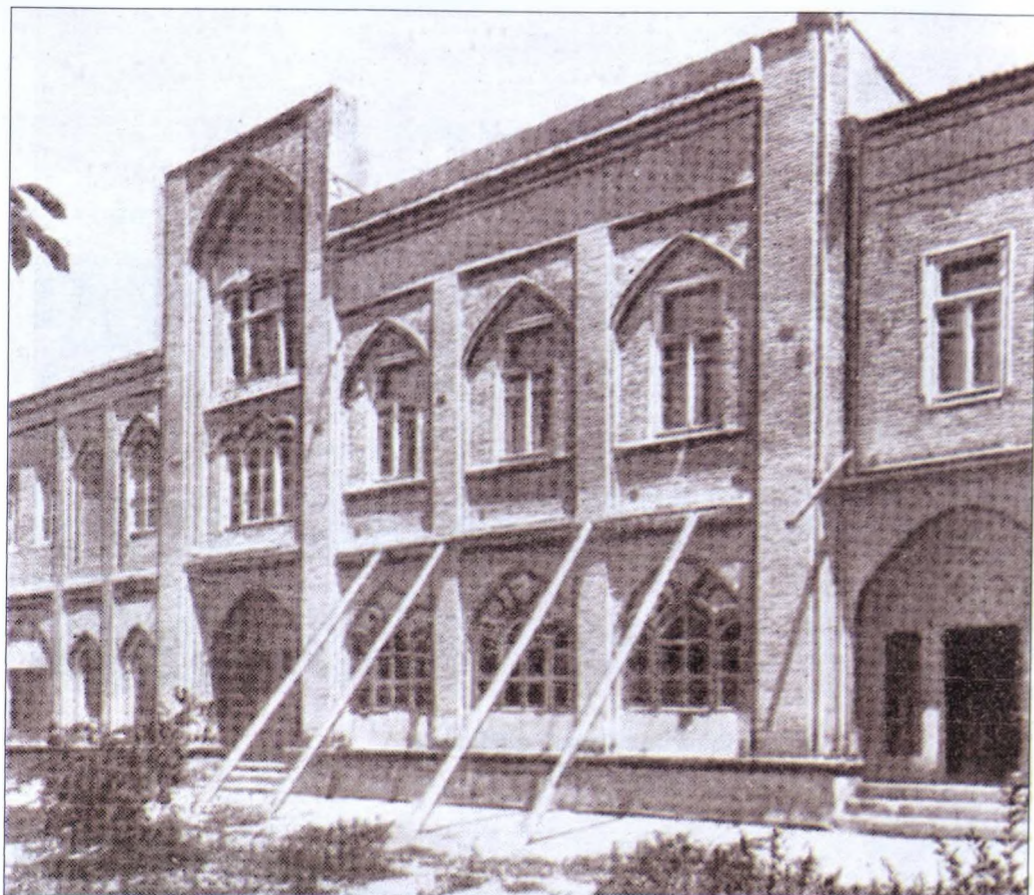
ƏDƏBİYYAT: V.M.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.43; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.184-187.

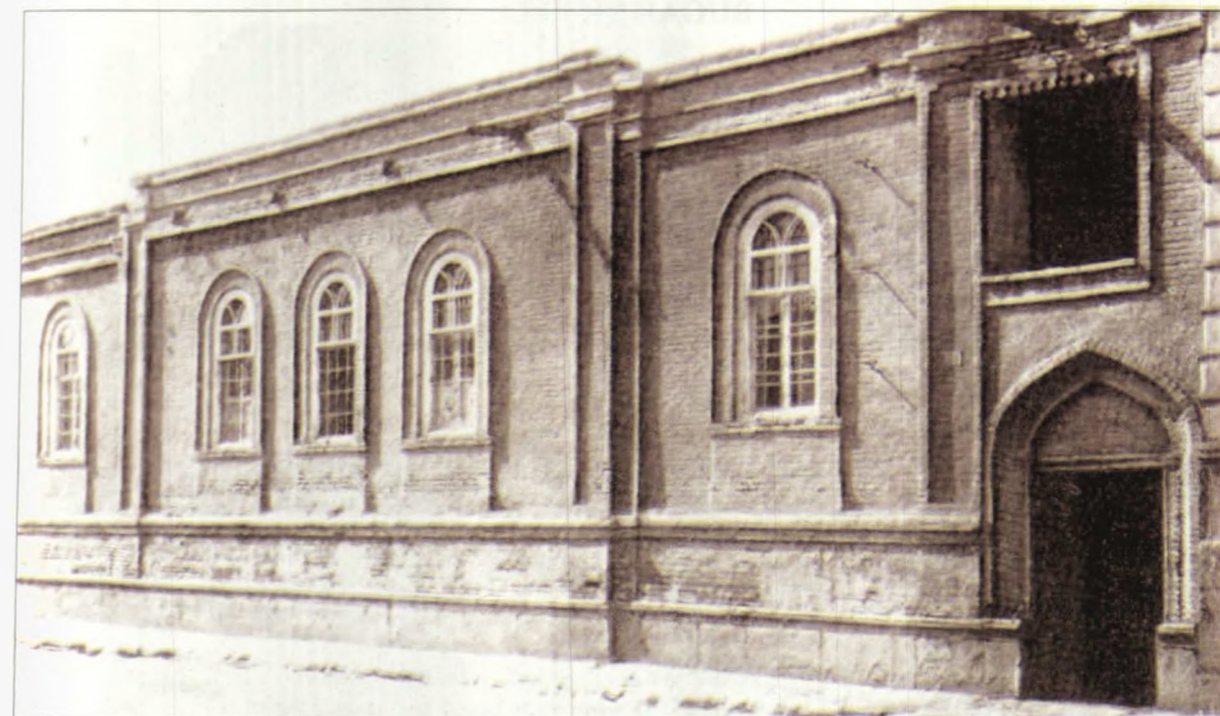
İrəvan şəhərinin ümumi görünüşü
(XIX yüzil)

İrəvan sərdarı Hüseynqulu xanın qardaşı Pənah xanın evi
(XIX yüzil)

İrəvan xanı
Əli xanın
Şəhər
küçəsində
şəxsi evi
(XIX yüzil)

Köhnə İrəvanın keçmiş Çar küçəsində azərbaycanlı evi
(XIX yüzil)

Köhnə İrəvanda
azərbaycanlı evi
(XIX yüzil)

Köhnə İrəvanın keçmiş Astafyev küçəsində Müəllimlər Seminariyasının binası
(XIX yüzil)

BUGAKAR PİRİ

Zəngəzur mahalının Məgri rayonunun Buğakar kəndi ərazisində ziyarətgah.

Buğakar kəndi öz adını IX yüzil ərəb sərkərdəsi Buğa əl-Kəbirin, adından almış, ziyarətgah isə kəndin adı ilə - Buğakar ziyarətgahı kimi tanınmışdır. Sultan Seyid Əhməd məqbərəsi kimi də tanınan bu ziyarətgah, əslində, ərəb sərkərdəsi Əhməd ibn əl-Xəlil ibn Hışamın məzarı, məqbərə də onun məqbərəsidir.

Kənddə həmişə azərbaycanlılar yaşamışlar.

1930-cu illərdə Buğakar kəndi ləğv edilmiş, əhalisi qonşu azərbaycanlı kəndlərinə köçürülmüşdür. Buna baxmayaraq, Buğakar (yerli tələffüzdə Bıgıkar) piri ətraf kəndlərin azərbaycanlı əhalisi üçün ziyarətgah olaraq qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.144-148; *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası*, Bakı, 1995, səh.170; H.Vəli. *Babək Xürrəmidinin son taleyi*, Bakı, 1998.

Buğakar pirinin ümumi görünüşü.

CADIRĞAN PİRİ

Loru mahalının Barana (04.01.1938-ci ildən – Noyemberyan) rayonunun Ləmbəli (18.06.1960-cı ildən – Debedaşen, 1972-ci ildən – Baqrataşen) kəndi ərazisində, böyük Cadırğan düzünün cənubunda pır.

Bölgədə məşhur olan bu pırə ətraf kəndlərin də müsəlman əhalisi ziyarətə gəlirdilər.

Qədimdən insanların inanc yeri olan bu pırin tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur, çünki burada heç bir tədqiqat aparılmayıb. Ehtimala görə isə bu yerdə vaxtilə hansısa bir müqəddəs insanın məzarı olmuş və bu məzar sonralar ziyarətəgaha çevrilmişdir.

Pirin yerləşdiyi Ləmbəli kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər 1949-cu ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi sürgün olunduqdan sonra köçürülüb gətirilmiş, azərbaycanlı evlərində yerləşdirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.48-52; Bilal Ənsər. *Qara əllərin qara əməlləri*, "Xalq qəzeti", 13 sentyabr 1997-ci il; S.Nəzərli. *Ləmbəli*, B., 2004, səh.42-46.

Cadırğan pırinin müxtəlif görünüşləri

KƏKİLLİ PİR

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Yuxarı Girətağ kəndi ərazisində pİR.

Şərbişəyə (Şərqişəyə) doğru uzanan yolun üstündə, tƏpƏ başındakı üç böyük palıd ağacı qƏdimdən yerli sakinlərin inam yerinə çevrilmişdir. Bu yerlərdəki meşəliklər ildən-ilə qırılıb, tükənsə də, Kəkilli pİRin palıdlarına toxunmağa, hətta oradan quru odun aparmağa belə heç kəs cürət etməmişdir. Bu qadağanı pozanlardan ağzı öyilən, boynu yana dönənlər də olmuşdur. 1930-cu illərdə belə bir rƏvayət də yayılmışdır ki, SƏlimə adında bir qadın Quranı palıdın koğuşunda gizlətmış, bir gecənin içində koğuş qovuşmuşdur.

HƏmin palıd ağaclarından Ən ucasının yarpaqları dƏfnə ağacı yarpağına oxşayan qƏribə bir budağı vardı. Görünür, həmin budağı adamlar, nə vaxtsa, ağacın kəkili hesab etmişlər və pİRin Kəkilli adı da buradan yaranmışdır.

Kəndin sakinləri bura dilək diləməyə gələr, qurbanlar kəsər, palıd ağaclarının koğuşlarında çıraq yandırardılar. PİRin ərazisində Zəngilan bölgəsinin hörmətli din xadimlərindən sayılan Seyid Mir Əhməd ağanın, bir neçə qohumlarının məzarları vardı. 1950-ci illərdən sonra ermənilərin Qafanın Pirdavdan kəndində dağıtdıqları sƏrdabədən Mir Əhməd ağanın qƏbrini də bura köçürdülər və oğlu Mir Əli ağa atasının məzarı üstündə sƏrdabə tikdirdi...

ƏDƏBİYYAT: Rəşid Təhməzoğlu. *Kəndimizin tapım yerləri. "Qafqazın səsi" qəz., 8 may 2003-cü il.*

Kəkilli pİrdə Seyid Əhmədın məqbərəsi
(XX yüzil)

ULUXANLI MƏKTƏBİ

Zəngibasar mahalının Uluxanlı (31.12.1937-ci ildən – Zəngibasar, 31-07.1950-ci ildən – Masis) kəndində yerləşən, 1881-ci ildə əsası qoyulan bu məktəb XIX yüzilin 2-ci yarısında İrəvan çuxurunda fəaliyyətə başlayan ilk dünyəvi məktəblərdən biri idi.

Qafqaz tədris dairəsi müdirinin 1880-ci il tarixli, 1879 sayılı məruzəsində bildirilir ki, İrəvan qubernatoru ilə Uluxanlı kəndinin camaatı arasında əldə edilmiş razılığa görə, kənd camaatı ikisinfli məktəb üçün lazım olan binanı tikməyi öhdələrinə götürüblər. Kənd adamlarından biri isə məktəb binası tikilib qurtarana qədər öz evini təmənnasız olaraq məktəbxanaya çevirməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Buna görə də İrəvan qubernatoru xahiş edir ki, Uluxanlı kəndində ikisinfli məktəb açmaq üçün lazımı sərəncam verilsin. Beləliklə, 1881-ci ildə fəaliyyətə başlayan məktəb Allahverdi Hacı Həsən oğlunun evində yerləşir.

Xanlar bəy Həsənbəyov və Hacı Məşədi Hüsyan oğlu, Məmməd bəy Qazıyev, Əbduləli Muxtarov, Hacı Molla Kərim Rzaquliyev, Mirzə Ələkbər Rzazadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Şəmdin bəy Mahmudbəyov və başqa görkəmli pedaqoqlar bu məktəbdə dərs demişlər.

1918-ci ildə ermənilərin bölgədə törətdikləri qırğınlar nəticəsində məktəb fəaliyyətini dayandırmış, 1920-ci illərin əvvəllərində bərpa olunmuş, yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir. 1940-cı ildə məktəb üçün ikimərtəbəli yeni bina tikilmişdir.

Qədimdən ancaq azərbaycanlıların yaşadığı Uluxanlı kəndinin azərbaycanlı əhalisi 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalaraq qovulub çıxarılmış, kənd bütünlüklə erməniləşdirilmişdir.

Uluxanlı məktəbi də elə həmin vaxt fəaliyyətini dayandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Zeynalov. *Bir məktəbin ömür yolu, "Ağrıdağ" qəzeti, 8-14 aprel 1988-ci il;* Ə.Ələkbərli. *Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, Bakı, 2002, səh.81-82, 319-355;* İ.İsmayılov, E.Həsənov. *Uluxanlı məktəbi – 125 il, Bakı, 2006.*

Uluxanlı məktəbi

AĞADƏDƏ OCAĞI

1950-1980-ci illərdə Zəngibasar mahalının ən mötəbər ziyarətگاهی olan bu ocaq Uluxanlı, Həbilkənd, Seyidkənd, Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yanında, Qarasu çayının kənarında yerləşirdi. Ora müsəlmanlarla yanaşı, xristianlar da pənah gətirirdilər.

1950-ci illərə qədər burada ancaq bir qəbir olmuş, adamlar onu pır kimi ziyarət etmişlər. Deyirlər, gecələr bu yerdə işıq yanarmış, yaxınlaşanda itərmiş. 1950-ci illərdə orada bina tikiblər. Binanın ətrafında yanmış ağaclar vardı. Adamlar o ağacın kömüründən götürüb istifadə edir, şəfa tapırdılar.

Get-gedə ətraf kəndlərdən, hətta İrəvan şəhərindən imkanı olan adamlar öz əzizlərini bu ocağın ətrafında yaranmış qəbiristanlıqda götürüb dəfn edirdilər. Təəssüf ki, Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra bu müqəddəs ocaq da ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.117-123;* Ə.Zeynalov. *Hər gün kəndimizi xatırlayıram, "Ağrıdağ" qəzeti, 27 may 1998-ci il;* Ə.Ələkbərli. *Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, B., 2002, səh.86, 248.*

Ağadədə ocağındakı qəbir daşlarını ermənilər beləcə vəhşicəsinə dağıtmışlar (XX yüzil).

AGBULAQ QƏBİRİSTANLIQLARI VƏ MƏSCİDİ

Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində müsəlman qəbiristanlıqları və məscid binası.

Ağbulaq kəndinin ən qədim qəbiristanlığı islamiyyətdən əvvəl **"Duzdaq"** adlanan yerdə salınmış eyniadlı qəbiristanlıqdır.

İkinci bir qəbiristanlıq **"Dikdaş"** deyilən yerdə (Baldırğanlı çayının əvvəlki kənd yoluna qovuşduğu yerdə) salınmışdır. Bu qəbiristanlıq da çox qədim dövrə məxsusdur.

Ağbulaqlıların son iki qəbiristanlığı Şorca və Çəmbərək istiqamətlərindən kəndə daxil olan yolun üstündəki məzarlıqlardan ibarət idi. Kəndin qərb girəcəyindəki (Çəmbərək tərəfdən) qəbiristanlığın beş yüz ildən artıq yaşı vardı. Bu qəbiristanlıqda son əlli il idi ki, dəfn işi aparılmırdı. Kəndin son və müasir qəbiristanlığı Şorca kəndi tərəfdə, kəndin ayağındakı təpənin üstündə, yolun solunda, **"Çaxmaqlı"** adlı göy-qara çınqıllı yerdə 1935-ci ildə salınmış qəbiristanlıq idi.

Ağbulaq kənd məscidi isə 1895-ci ildə tikilmişdi.

Məscid binasının özül daşını **Kərbəlayi Abbas** qoymuşdu. Bu məscidlə yanaşı, Ağbulağın içindəki tağlı körpünün də ilk daşını Kərbəlayi Abbas qoymuşdu.

Ağbulaq məscidi 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Ağbulaq kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər 1988-ci ildə kənd camaatı soyqırımına məruz qalaraq kənddən qovulduqdan sonra köçmüşlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan"*, B., 1994, səh.172-177; Eldar İsmayıl. *Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox... Bakı, 2002, səh. 119-120, 124.*

Ağbulaq kənd qəbiristanlığının erməni vəhşiləri tərəfindən dağıdılmış vəziyyəti. İndi bu qəbiristanlığın izi-tozu da yoxdur.

Ağbulaq kəndinin ortasında 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış Ağbulaq məscidi.

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN QƏBİRÜSTÜ ABİDƏSİ

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kənd qəbiristanlığında Azərbaycan aşıq sənətinin ən böyük nümayəndəsi Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsi.

Aşıq Ələsgər 1921-ci ildə 105 yaşında Ağkilsə kəndində vəfat etmiş və Ağkilsə kənd qəbiristanlığında da dəfn olunmuşdur.

1971-ci ildə aşığın anadan olmasının 150 illiyi Azərbaycan xalq tərəfindən geniş qeyd edilmiş və onun qəbri üstündə büstü ucaldılmışdır.

Ağkilsə kəndi tarix boyu Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər kənd əhalisi 1988-ci ildə soyqırımına məruz qalaraq kənddən qovulub çıxarıldıqdan sonra köçüb gəlmişlər.

Ermənilər kəndi işğal etdikdən sonra həm kəndin qəbiristanlığını, həm də Azərbaycan aşıq sənətinin dahisi Aşıq Ələsgərin qəbrini və qəbirüstü abidəsini yerlə-yeksan etmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.53-59; E.İsmayıl. Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox... B., 2002, səh.205.

Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsi

"Aşıq Pəri", "Dan Ulduzu" və "Göyçə" ədəbi birliyinin üzvləri Dədə Ələsgərin məzarını ziyarətdə. 13 iyun 1986-cı il.

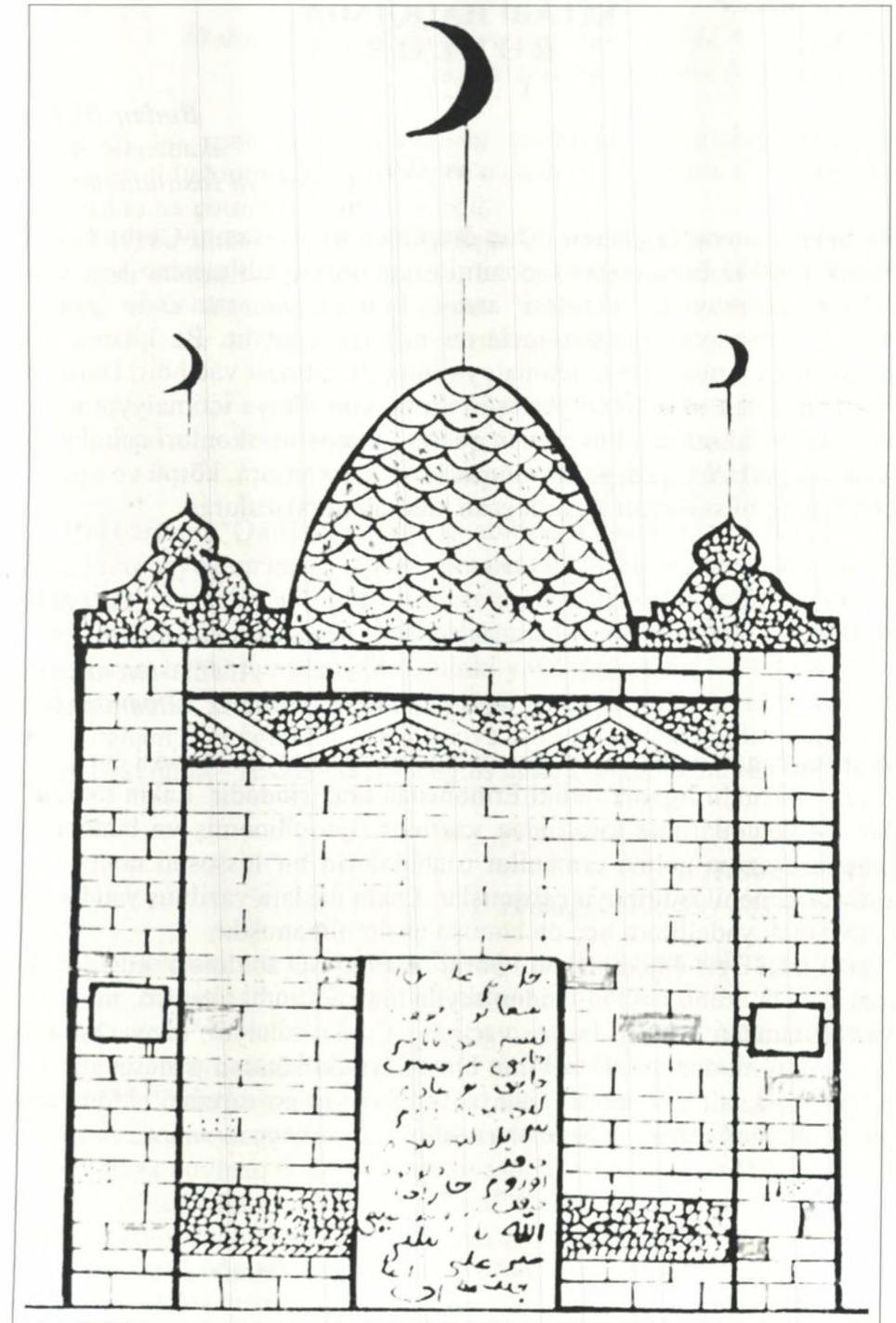
MİRƏLİ AĞA VƏ MIRYAQUB AĞA TÜRƏSİ

Göyçə mahalının Çəmbərək (31.12.1937-ci ildən – Krasnoselo) rayonunun Ağbulaq (19.04.1991-ci ildən – Axperek) kəndinin şərqi qərbindəki qəbiristanlıqda türbə.

Bu türbə bütün Göyçə, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Gəncə bölgələrində məşhur idi. Həmin türbənin önündə hər gün neçə-neçə qurbanlar kəsilər, nəzir-niyaz paylanardı.

1988-ci il hadisələrindən sonra ermənilər bu ziyarətگاهی yerlə-yeksan etmişlər.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. *Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh. 172-177; E.İsmayıl. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı, B., 1995, səh.81; Eldar İsmayıl. Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox... Bakı, 2002, səh. 119-120.*

Mirəli ağa və Miryaqub ağa türbəsinin təsviri
(XX yüzil).

**“QƏRBI AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİ”
KİTABI HAQQINDA
RƏYLƏR**

Budaq BUDAQOV
*akademik, AMEA-nın
Coğrafiya İnstitutunun direktoru*

Bu mövzu mənə doğmadır. Mən ömrümün bir hissəsini Qərbi Azərbaycan mövzuna – indiki Ermənistan toponimlərinin tədqiq edilməsinə həsr etmişəm.

"Qərbi Azərbaycan abidələri" indiki Ermənistan ərazisində qalan maddi mədəniyyət nümunələrimiz haqqında dəyərli bir kitabdır. Bu kitabın müxtəlif dillərə tərcümə olunub, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması vacibdir. Dünya bilməlidir ki, Ermənistan ərazisində yerləşən və bu gün dünya ictimaiyyətinə "qədim erməni abidələri" kimi təqdim olunan qədim yaşayış məskənləri qalıqlarının, nekropol və kurqanların, qala, saray və qəsrlərin, karvansara, körpü və dini məbədlərin çox böyük əksəriyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur...

* * *

Vəli ƏLİYEV,
*tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü,
ADPU-nun Ümumi tarix kafedrasının müdiri.*

Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi bu gün Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız indiki Ermənistan ərazisindədir. Lakin təəssüf ki, bu abidələr tədqiqatçılarımız tərəfindən vaxtında öyrənilməmiş və bundan istifadə edən həmin əraziyə gəlmə ermənilər o abidələrin bir hissəsini məhv etmiş, bir hissəsini isə erməniləşdirməyə çalışmışlar. Lakin daşlara yazılmış yaddaşı pozmaq və ya dəyişmək yadellilərə heç də həmişə nəsb olmamışdır.

Tədqiqatçı Əziz Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı bu boşluğu doldurmaq üçün atılan mühüm addım sayıla bilər və indiki vaxtda, mən deyərdim ki, siyasi baxımdan da son dərəcə vacibdir. Çünki nəhayət, dünya bilməlidir ki, "qədim erməni mədəniyyəti" deyilən bir anlayış kökündən uydurmadır və Qərbi Azərbaycan ərazisindən tapılıb dünya ictimaiyyətinə sınıran bütün yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri əslində Azərbaycan xalqına məxsusdur...

* * *

Cəfər QIYASI
*Abidələrin Bərpası Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunun direktoru,
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü*

Azərbaycan mədəni irsinin böyük bir bölümü – çoxsaylı abidələr indiki Ermənistan ərazisindədir. Təəssüf ki, bu irs indiyə qədər geniş və hərtərəfli öyrənilməmişdir. Tədqiqatçı Ə.Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" adlı kitab-albomu bu boşluğu xeyli dərəcədə doldurur. Mən təqdim edilən kitab albomun əlyazması ilə tam tanış olmuşam və onun elmi redaktoru olmağa öz razılığımı bildirirəm.

* * *

Nizami CƏFƏROV
*filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü,
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rəhbəri*

Dünyada bir mədəniyyət abidəsini yaratmaq nə qədər çətindir, bu abidənin sənin olduğunu sübut etmək və o abidəni tarix-tarix öz millətinin adına qorumaq ondan da çətindir.

Əziz Ələkbərlinin bu kitabı bizim üçün bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Mən qəti olaraq bu fikirdəyəm ki, bu kitab həqiqətən dəyərli kitabdır və bizim tarixi elmi düşüncəmizin məhsulu olan bir kitabdır. Həm də tarixi dəqiqliklə, bir qədər də üsyankarlıqla yazılmış kitabdır.

* * *

Məşədixanım NEMƏT
tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Ə.Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" əsəri Qərbi Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycanın tarixi ərazisi olmasını bir daha əsaslı surətdə sübut edir. Daş kitabələr, memarlıq abidələri, məzar daşları üzərində yaşadığımız torpağa bizə vətəndaşlıq hüququ verən pasportlarımızdır. Bu abidələr ermənilərə "bu torpaqda mənim babam yaşamışdır, səninki yox" deməkdir.

Ümumiyyətlə, Ə.Ələkbərlinin gördüyü iş, çapa təqdim etdiyi əsər dövrün tələblərinə tamamilə uyğundur. Əsər dünya ictimaiyyətinə çatdırılmağa layiqdir. Kitabın iki dildə – Azərbaycan və ingilis dillərində çap olunması təqdirəlayiqdir.

* * *

Həsən MİRZƏYEV
filologiya elmləri doktoru, professor,

Mən Ə.Ələkbərlinin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına dair araşdırmaları ilə tanışam, onun bu istiqamətdəki yaradıcılığını diqqətlə izləyir və alqışlayıram. "Qərbi Azərbaycan" çoxcildliyini yazmaqla o, tarixi bir missiyanı yerinə yetirir.

"Qərbi Azərbaycan abidələri" həmin araşdırmaların tərkib hissəsi olmaqla, həm də bu gün dövlətimizə və millətimizə gərəkli bir kitabdır. Bu kitab "qədim mədəniyyəti" ilə dünya qarşısında öyünən ermənilərin yalanını beynəlxalq miqyasda açıb ortaya qoymaq üçün alim və siyasətçilərimizin əlində kəsərli silahdır.

Belə hesab edirəm ki, Ə.Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı və bu tipli kitablar həm təcili çap olunmalı, həm də müxtəlif dillərə tərcümə edilərək dünyaya yayılmalıdır.

* * *

Hüseyn İSMAYILOV
filologiya elmləri doktoru, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru

Mən Əziz Ələkbərlinin elmi yaradıcılığı, kitabları ilə yaxından tanışam. O, "Qərbi Azərbaycan" çoxcildliyi ilə sübut edir ki, indiki Ermənistan əraziləri coğ-

rafi, tarixi və toponimik baxımdan qədim Azərbaycan torpaqlarıdır.

İndi də bu işi "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı ilə gördü. Hamımıza gün kimi aydın olan bir həqiqəti ilk dəfə dünyaya car çəkdi ki, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki tarixi abidələrin böyük əksəriyyəti qeyd-şərtsiz həmin ərazilərin qədimdən əsl sakinləri olan Azərbaycan türklərinə məxsusdur.

Biz bu istiqamətdə tədqiqatları dərinləşdirməliyik.

* * *

Süleyman MƏMMƏDOV,
tarix elmləri doktoru, professor,
ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla, buradakı qədim və orta əsrlər maddi mədəniyyət nümunələri də xalqımıza məxsusdur. Lakin Sovet dövründə həmin abidələri Azərbaycan abidələri kimi tədqiq etmək obyektiv səbəblər üzündən mümkün olmadığından ermənilər də onları özlərininkiləşdirmək, dünyaya öz abidələri kimi təqdim etmək yolunda xeyli irəli getmişlər.

Əziz Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi maddi mədəniyyət nümunələrimizə sahib çıxmaq, onları özümüzə qaytarmaq yolunda atılan mühüm addımlardan sayıla bilər və mən bu kitabın çapını zəruri sayıram. Elə hesab edirəm ki, kitabın beş – Azərbaycan, ingilis, rus, alman və fransız dillərində çap olunması da xeyli əhəmiyyətlidir.

* * *

Rizvan BAYRAMOV
memarlıq namizədi, Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyinin şöbə müdiri

Qədim Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qərbi Azərbaycanın mədəni irsi, ərazisində ucaldılmış tarix və mədəniyyət abidələri alimlərimiz tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Yurdumuzun abidələri geniş oxucu auditoriyasına çatdırılmamışdır. Bu boşluqdan istifadə edənlər toponimləri dəyişdirmiş, tariximizi saxtalaşdırmağa, mədəni irsimizi özlərininkiləşdirməyə və dünya ictimaiyyətinə özlərininki kimi tanıtmaya çalışmışlar. Lakin onlar unutmuşlar ki, rəvayətlər susanda və əlyazmalar itəndə daşlar danışır.

Əziz Ələkbərli daşları danışdırıb və Azərbaycanın memarlıq abidələrinin tədqiqində ilk dəfə Qərbi Azərbaycanın abidələrini vahid kitab-albom şəklində toplayıb, onların tarixi haqqında informasiya verir. Ə.Ələkbərlinin bu addımı cəsarətli və tədqiqəlayiqdir. Bu addımı ilə o, tariximizi və yalnız qalmış abidələrimizi unutmamaya, doğma yurddan uzaqlarda doğulmuş və didərgin düşmüş körpələrə çatdırmağa çağırır. Zənnimcə, digər amilləri araşdırmadan, yalnız bu səbəb kitabın çap olunub, qaçqın düşmüş bir milyon əhalimiz arasında yayılmasına kifayətdir...

MUNDƏRICAT

Tariximizi yaşadan abidələrimiz, abidələrdə yaşayan tariximiz...	9
Qarakilsə qayaüstü təsvirləri	16+
Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri	18-
Qoşundaş abidələri	20
Teyşebani qalası.....	22
Erebuni qalası	24
Kolagirən//Teyşeba qalası.....	26
Nüvədi-Qarqadaşı kitabələri.....	28
Gərnı qalası	30
Gərnı məbədi.....	32
Yerəruyk məbədi	34
Tanaat məbədi	36-
Şirvancıq məbədi	38
Kasax məbədi	40
Şaqakat məbədi	42
Urud qalası.....	44
Masdərə məbədi	46-
Maqasberd qalası	48
Aselişad//Xorvirab məbədi	50
Avan məbədi	52-
Uzunlar məbədi	54
Yağaverd məbədi.....	56
Putqni məbədi.....	58
Üçkilsə//Eçmiədzin məbədi.....	60
Müqəddəs Ripsime məbədi	62
Qayana məbədi	64
Dvin sarayı və məbədi.....	66
Heydərbəy məbədi	68
Oxçu qalası	70
Sisavəng məbədi.....	72
Qırmızıvəng məbədi	74
Qarqavəng məbədi.....	76
Talın məbədi.....	78
Qamsarakan məbədi	80
Göy mələkləri məbədi.....	82
Talış məbədi	84
Ağudi məbədi	86
Aysəsi məbədi	88
Her-her//Qoşavəng məbədi.....	90
Sivəng qalası və məbədi.....	92
Nərədüz məbədi və qəbirüstü abidələri	94
Daş plitələr (stelalar)	96

Tatev məbədi	98
Pirəgən məbədi	100
Makenis məbədi	102
Sənain məbədi	104
Ağbat məbədi	106
Axtala qalası	108
Qındavaz monastırı	110
Mağaravəng	112
Amberd qala-qəsri və məbədi	114
Becni qalası və məbədi	116
Vağudi məbədi	118
Qanlıca məbədi	120
Keçarus məbədi	122
Xorakert məbədi	124
Ağarçin məbədi	126
Mıgri qalası	128
Xoranaşad məbədi	130
Qıpçaq qalası	132
Qıpçaq məbədi	134
Uzuntala məbədi	136
Qoşavəng məbədi	138
Ərgəz//Ərqazan məbədi	140
Qoşavəng məbədi	142
Güneyvəng məbədi	144
Əxi Təvəkkül zaviyəsi	146
Aməgü//Anabat məbədi	148
Ələyəzdə hərbi kilsə	150
Xanavəng məbədi	152
Saqmasavəng məbədi	154
Tanaqatı//Qaravəng məbədi	156
Dədəli körpüsü	158
Gerqaç (Əyriyəng, Yuxarıyəng, Gögart) məbədi	160
Sənain körpüsü	162
Çırpılı körpüsü	164
Teğər məbədi	166
Erdəpin məbədi	168
Qılkörpü//Qabaxlı körpüsü	170
Başkənd//Gülvəng məbədi	172
Şadıvəng məbədi	174
Arpa məbədi	176
Şah Abbas//Səlim karvansarası	178
Ağkənd karvansarası	180
Sınıq karvansara	182
Alıxan pəyəsi körpüsü	184
Həsənkənd körpüsü	186

Salsal qalası	188
Ələyəz məbədi	190
Əngələvit məbədi	192
Bununis abidəsi	194
Girətağda daş abidə	196
Öksüz ocağı	198
Cəfərabad//Pir Hüseyn türbəsi	200
Urud qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	202
İrəvan qalası	206
İrəvanda Qala//Sərdar məscidi	208
Sərdar Sarayı//Xan Sarayı	210
Sərdarabad qalası	212
Arzuman körpüsü	214
Ləmbəli körpüləri	216
Oşakan körpüsü	218
İrəvan karvansaraları	220
Soylan körpüsü	222
Kasax körpüsü	224
Qırmızı körpü	226
Gedər körpüsü	228
Came məscidi//Şah Abbas məscidi	230
Dəmirbulaq məscidi//Günlüklü məscid	232
Dəmirbulaq körpüsü	234
Göy məscid//Hüseynəli xan məscidi	236
Hacı Novruzəli məscidi	238
İrəvan hamamları	240
İrəvanda Bazar meydanı	242
Urud körpüsü	244
Köhnə İrəvanda azərbaycanlıların şəxsi evləri	246
Buğakar piri	250
Cadırgan piri	252
Kəkilli pir	254
Uluxanlı məktəbi	256
Ağadədə ocağı	258
Ağbulaq qəbiristanlıqları və məscidi	260
Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsi	262
Mirəli ağa və Miryaqub ağa türbəsi	264

Əziz Yusif oğlu Ələkbərli.
Qərbi Azərbaycan abidələri,
Bakı, "Nurlan", 2007.

Nəşriyyatın direktoru: *Nadir Məmmədli*
Nəşriyyatın redaktoru: *Əhməd Vedili*
Korrektor: *Nazilə İslamqızı*
Kompüterdə yığıdılar: *Ruhəngiz Əfəndiyeva*
Samirə Abdullayeva
Aygün Balayeva
Sevinc Bəhlulova

**Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktorları:** *Baxşəli Süleymanov*
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi,
Vaqif Nadirov,
Ləman Qafarova

Mətbənin direktoru: *prof. N.B.Məmmədli*
Operator-çapçı: *Elsad Hacıyev*

Kağız formatı: 60/84 16/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 27.25 ç/v
Tirajı: 1000
Qiyməti müqavilə ilə.

Əlaqə telefonu:
8-50-337-37-03, Əziz Ələkbərli.

Elektron poçtu:
eziz_elekberli@rambler.ru

**Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış,
"Nurlan" NPM-də hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.**
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4